

könyvkultúra és írásbeliség

I. középkor

II. kora újkor

Az itt következő fejezetben a könyvtárak és a könyvolvasás történetét -- elsősorban a forrásviszonyokból következően -- az olvasmánytörténet szempontjai szerint írjuk meg, így a Mohácstól a 18. sz. közepe tájáig tartó időszakra összpontosítjuk figyelmünket. S bár igyekszünk kitekinteni a 18. sz. végéig, hangsúlyozzuk, hogy a 18. sz. könyvtár- és olvasmánytörténetének kutatása még csak nagyon hiányos formában történt meg, noha már rendelkezésünkre állnak modern szemléletű összefoglalások is.

1. források

A Mohács utáni két évszázad könyvtár- és olvasmánytörténetének forrásai alapvetően levéltári és kéziratári dokumentumok. A mai Mo. területén található 1750 e. nyomtatott könyvek nagyobb hányada 1750 u. került az országba, így a possessorbejegyzések és a margináliák kutatása csak a levéltári dokumentumok tanulságait kiegészítő forrás lehet. A határokon kívüli könyvtárak régi anyagának kutatása, amint az eddigi eredmények is mutatják, e szempontból lényegesen fontosabb.

A korszak könyves kultúrájának bemutatásakor célszerűbb a pusztán könyvtártörténeti szempontok helyett a lényegesen összetettebb olvasmánytörténet nézőpontját választani, hiszen a könyvtárépítéset, a könyvtári berendezések, a könyvtári visszakéreshetőség (raktári jelzetek) és a könyvtárakról való gondolkodás történetén kívül az olvasmánytörténet a könyvtártörténet valamennyi kérdésére választ tud adni. Az olvasmánytörténeti forrástipológia ezért az adott korszakra nézve könyvtártörténeti forrástipológiának is értelmezhető:

a) az olvasmánytörténet jegyzékszerű forrásai:

Katalógusszerű összeírások

Jegyzékszerű összeírások (hivatalos szervek összeírásai)

hagyatéki összeírások

árvaügyi iratok

végrendeletek

vagyonekbejegyzési jegyzőkönyvek

peres ügyek iratai (jogi útra vitt viták, adósságok)

canonica visitatio jegyzőkönyvei

vegyes célú összeírások

Jegyzékszerű összeírások (intézményi könyvtárak katalógusai mint magángyűjtemények jegyzékei)

adományozások

feljegyzések kölcsönzéséről

magánszemély könyvállományának intézmény számára történő megvásárlásakor készült jegyzék

Személyes iratok

naplóbejegyzések vásárolt, elolvasandó vagy köttetendő könyvekről

levelek

Egyéb források

feljegyzés személyes könyvkölcsönzésről

adásvételi feljegyzés

köttetési lista

könyvszámlák

könyvbejegyzésekről fennmaradt könyvjegyzék

a tulajdonos javainak különböző célú, nem hivatalos szerv által történt összeírásai közt fennmaradt könyvjegyzék

b) az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásai:

Levelek

Irodalmi források

Idézetek (idézetjegyzékek)

Könyvbejegyzések

possessorbejegyzések

margináliák, sorközi jegyzetek, aláhúzások

régi raktári jelzettek

Töredékadatok

A korszak olvasmányműveltségéről tehát alapvetően az említett forrásokból nyert információk alapján alkothatunk képet. Fontos kiemelni, hogy az olvasmánytörténet nem jegyzékszerű forrásainak kutatása szervezeten csak a közelmúltban kezdődött, s az általános tanulságok összegzéséhez még nem áll rendelkezésre elégséges adat. A jegyzékszerű források tekintetében a reprezentatív minta már elérhető. Statisztikai elemzésük tanulságainak megfogalmazásában figyelembe kell venni a dokumentumok keletkezésének körülményeit. A számunkra legfőbb forrástípust jelentő hagyatéki leltárak forrásértéke olvasmánytörténeti szempontból nagy eltéréseket mutat az elhunyt szociális helyzete szerint, ill. aszerint, hogy a használati írás más-más szintjén álló magyar vagy német polgári környezetben keletkeztek-e. Ugyanígy különbségek mutatkoznak a történelmi Mo. egyes területei között is ez utóbbi szempontból. A statisztikai elemzés szerint a 16--17. sz.-ban a német luth. polgárság műveltsége mellett eltörpült minden más egyéb társadalmi réteg, etnikai csoport erudíciója. Az olvasmánytörténet virágkora a 17. sz. második--harmadik harmada, ezután látványos visszaesés következne. Valójában azonban éppen arról van szó, hogy a jelzett időkorban a legtöbb német városból szerencsésen ránk maradtak a hagyatéki leltárak levéltári sorozatai, s a városok adminisztratív szokásai olyanok voltak, hogy a polgári környezetben ténylegesen nagy értéknek számító könyvek az ingó javak összeírásában jelentős helyet kaptak. A könyveknek az egyéb javak értékéhez viszonyított értékvesztése azonban a 18. sz. elejétől kezdődően polgári körökben is eltüntette a halál utáni összeírásokból a tételes könyvjegyzékeket, s az inventárium a könyvek számának és értékének becsült nagyságát jelzi csupán. A magyar városok adminisztrációja más szokásokat követett, így a hagyatéki

inventáriumok már a 16--17. sz.-ban is felületesebbek, összegzőbbek, mint a német polgári közösségekben. A nemesi, főnemesi javak halál utáni összeírása az olvasmánytörténet szempontjából csak kivételes esetekben értékelhető forrás.

A 16--17. sz.-i Kárpát-medencében az →alfabetizáció a társadalomnak csupán kis hányadát érintette, ám az olvasni tudó lakosság is szinte teljesen nélkülözni kényszerült a könyvkereskedelmi intézményhálózatot. A néhány vándor könyvkereskedő, könyvkötő, ill. könyvterjesztéssel is foglalkozó nyomdász mellett a nem könyvre szakosodott kereskedők, utazó követek, politikusok, de legfőképpen a peregrinatio academica intézménye keretében külföldön felsőfokú műveltséget szerző diákok választották ki az országba érkező könyveket. Így általánosságban megállapítható, hogy a Kárpát-medence kora újkori könyvtárainak túlnyomó többsége nem a tulajdonos saját olvasmányízlése alapján alakult ki, a könyvkiadó és az olvasó közé egy harmadik réteg került. Ez akkor is így van, ha a meglévő dokumentumokat ennek ellenére a könyvtártulajdonosok olvasmányműveltségét is jól tükröző forrásoknak tartjuk. Az esetek túlnyomó többségében azt is elmondhatjuk, hogy a magánkönyvtárak jegyzékei valóban az olvasott könyvek jegyzékei is: számszerűleg általában könnyen elolvasható könyvmennyiségről van szó, s a könyvek drága volta is valószínűtlenné teszi a presztízssokokból való könyvgyűjtést. A 18. sz. közepe táján Mo.-on is megjelent a kincsképzés eszközeként való könyvgyűjtés, de a 16--17. sz.-ban ilyenről még nem beszélhetünk. Azokban az esetekben is, amikor a könyvösszeírás egy-egy család több generációjának gyűjteményét regisztrálja, el tudjuk különíteni az egyes családtagok életében beszerzett könyvek csoportjait.

A könyvbeszerzés lehetőségeinek szűkös volta, a könyvnek a lakosság vásárlóerejéhez viszonyított drágasága miatt különös hangsúlyt kapnak a viszonylagosan nyilvános intézményi könyvtárak, ill. könyvállományuk tartalmi jellemzői.

2. intézményi könyvtárak

A művelődési intézményrendszer a Mohácsot követő másfél évszázadban alapjaiban változott meg. A királyi udvar mint központi művelődésszervező erő megszűnt létezni, a Gyulafehérvárra költözött része körül kialakuló →erdélyi fejedelmi udvar pedig az erdélyi kultúra formálásában töltött be meghatározó szerepet az 1658. évi tatár invázióig. A központi uralkodói udvarok megszűnése után a →főúri udvarok, az egyes országrészek főnemessége vállalta magára azok művelődésszervező feladatainak egy részét, ezért az →erdélyi fejedelmi könyvtárak mellett az arisztokrata gyűjteményeket is mintegy intézményi könyvtárakként tárgyalhatnánk. Jóllehet ezek könyvállományának kialakításában a főúr udvari környezetének (az ifjak praeceptorai, udvari papok, lelkészek, átmenetileg ott élő tudósok, műveltebb familiárisok stb.) gyakran jelentős szerep jutott, e könyvtárakat mégis a magángyűjteményekről szóló részben mutatjuk be.

a) egyházi könyvtárak

A kat. egyház a mohácsi csatavesztést követően alig-alig rendelkezett hatalommal. A csatamezőn meghalt a mo.-i főpapság (érsekek, püspökök és apátok) jelentős része. A török elfoglalta az ország egyharmadát, Erdélyben szekularizálták a püspökség javait, az országnak ez a része a hódoltságához hasonlóan missziós területnek számított, ahol csak a ferencesek, ill. majd a 17. sz.-ban a →jezsuiták tevékenykedtek. Az itt maradt világi alsópapság vagy prot.-sá, vagy -- a hierarchia ellenőrző és védő ereje híján -- erőtlenné vált. A nagyjából csak címviselésében főpapi társadalom a királyi Mo. területére zsúfolódott, s Pozsony és Nagyszombat városában létrehozta azokat az intézményeket, amelyekre támaszkodva azután a 17. sz.-ban sikeresen szállt szembe az addigra már többségi prot. egyházakkal.

A szerzetes papságnak is hatalmas veszteségeket okozott a török előrenyomulás, de még inkább az, hogy a mo.-i városok többsége gyakorlatilag két évtized alatt prot.-sá lett, a szerzetesi közösségeket elkergették.

A török kiűzését követő évszázad legfontosabb egyháztörténeti jellemzője az volt, hogy a kat. egyház állami asszisztenciával nagy ütemben szerezte vissza pozícióit az egyházi, a gazdasági és politikai, továbbá a kulturális élet minden területén. A két érsekség (a kalocsai és az esztergomi) előbb visszanyerte középkori püspökségeit, majd a 18. sz. utolsó harmadában sorra alakultak az új egyházmegyék, ill. 1804-től létrejött az új, egri érsekség.

A 18. sz. a mo.-i szerzetesrendek történetében a végletek százada. A török kiűzése után birtokaik egy részét sikerült visszaszerezniük, majd elkezdődött a rendek regulái szerinti élet, a kolostorok, rendházak benépesültek. Pápai rendelet alapján Mária Terézia 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, majd II. József uralkodásának kezdetétől folyamatosan (1782--87) mindazon szerzetesi közösségeket, amelyek kontemplatív életet éltek. A 134 férfi és 6 női kolostor javait elkobozták, államosították (abolíció). Ez az egyháztörténeti szempontból szomorú eseménysorozat azonban a könyvtártörténet iránt érdeklődőknek nagyon szerencsés forráshelyzetet teremtett, hisz az egyes rendházak könyvtárainak anyagát mindenütt összeírták. Az is igaz azonban, hogy az oktatórendként megmaradt →piaristák bibliotékáiról ugyanilyen gazdagságban állnak rendelkezésünkre dokumentumok.

A prot. egyházakat a 17. sz. végén ért támadások jellege megváltozott, nem folyt közvetlen vallásüldözés, de az egyházak működése elé számos akadályt gördítettek. Művelődési szempontból -- és így a könyvtár- és olvasmánytörténetet tekintve is -- a legfontosabb az volt, hogy korlátozták a prot. értelmiség, elsődlegesen a lelkészi kar újratermelődését. A prot. főúri családok mozgástere leszűkült, befolyásuk a politikai gyakorlatban és a gazdasági életben csökkent. Ennek megfelelően anyagi erejük általában nem volt elegendő a bibliofil gyűjtemények kialakításához. A gör. kat. és az ortodox egyházak támogatása már a Habsburg-ház nemzetiségi politikájával összefüggő kérdés volt, hiszen e gyülekezetekhez többségében →románok, ill. →szerbek tartoztak.

A kat. alsópapság olvasmányairól, a rendelkezésükre álló kisebb plébániai gyűjteményekről elsődlegesen a →canonica visitációk jegyzőkönyveiből tájékozódhatunk. A tridenti zsinat határozatainak szellemében megújult kat. istentiszteleti rend és napi vallásgyakorlat megkövetelte a plébániáktól, hogy a Biblia mellett egy-egy szertartáskönyvből, beszédgyűjteményből, esetleg az egyházatyák néhány művéből, zsinati határozatokból álló kis gyűjtemény segítse a pap munkáját, s ezen könyvek meglétét az egyházlátogatás során ellenőrizték is.

A káptalani, a püspöki és az érseki könyvtárakról a 16--17. sz.-ból nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre. Főpapok egész sorának (Oláh Miklós, →Telegdi Miklós, →Mossóczy Zakariás, →Kutassy János, →Naprágyi Demeter, →Pázmány Péter, →Lippay György, →Szelepcsényi György stb.) magánkönyvtáráról alkothatunk többé-kevésbé pontos képet, ezek azonban magánkönyvtárak voltak, s a tulajdonos halála után csak kis részük szállott az egyházmegye bibliotékájára. A legtöbb főpap könyvöröksége megoszlott egy-egy művelt rokon, ill. a possessor által kedvelt kolostor, rendház között. Csupán Lippay György és Szelepcsényi György könyvtáráról tudjuk, hogy egyetlen egységként az →Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárba olvadt be. →Széchenyi Györgytől kezdődően az érsekek különleges gonddal követték nyomon a főegyházmegye intézményei könyvtárainak gyarapodását. →Batthyány József és →Barkóczy Ferenc minden főpapi beosztásukban maradandó könyvtártörténeti tettet hajtottak végre. Batthyány kalocsai, majd esztergomi, Barkóczy

előbb egri, majd esztergomi állomáshelyén gyarapította egyházmegyéje gyűjteményeit. Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár ekkor még nem alakult ki, káptalani és érseki gyűjteményekről beszélhetünk, amelyek Pozsonyban és Nagyszombatban őriztettek. A töröktől felszabadított Kalocsán, Pécsen, Egerben, Veszprémben, Gyulafehérvárt, ill. a 18. sz. második felében sorra alakuló központokban, elsőként Szombathelyen létrehozott egyházmegyei könyvtárak a helyi oktatási intézményeknek, ill. a helyi művelődési életnek jó háttéréül szolgáltak már a 18. sz.-ban is.

A →bencés könyvtárak, a →ciszterci könyvtárak, a →pálos könyvtárak, a →premontrei könyvtárak állománya nagyjából elpusztult a 16. sz. folyamán, de a 17. sz. közepétől azok a rendek, amelyek szerepet vállaltak az új kat. iskolarendszer megteremtésében, könyvtáraik fejlesztését központi kérdésnek tartották. A 17. sz. közepétől Mo.-on is aktív és nagyon sikeres tevékenységet fejtettek ki a piaristák, bár a rend csak a 18. sz.-ban erősödött meg annyira, hogy gimnáziumai a jezsuiták iskoláinak riválisaivá tudjanak válni. Sorra alakulnak középiskolák s ezzel együtt a →piarista könyvtárak is (Podolin, Privigye, Pozsonyszentgyörgy, Debrecen, Szeged, Kolozsvár stb.). 16--17. sz.-i könyvtártörténetünkben azonban a →ferences könyvtárakat és a →jezsuita könyvtárakat illeti meg különleges hely.

A mohácsi vész sorsdöntő hatása volt a ferencesek életében is. A hódoltságban rendházaik jelentős része elpusztult, a kat. hierarchia szétesésével párhuzamosan gyorsan terjedő protestantizmus következményeként a városokból sorra elküldték őket. Az előző századokban már meglévő bosnyák, salvatoriánus és mariánus custodia azonban fennmaradt a török időkben is, és jelentős szerepet vállalt a hódoltsági hívek lelki gondozásában. Noha a hódoltságban és Erdélyben is részben megtartották rendházaikat, ferences könyvtárról a 17. sz.-ból csak kevés katalógus maradt fenn (Gyöngyös, Szokolca). Tudjuk ugyanakkor, hogy a gyöngyösi katalógus csak töredékes, a mai könyvtárak kéziratos bejegyzései alapján gazdagabb 16. sz.-i anyagra következtethetünk. A szegedi, mindvégig az Alsóvárosban maradt könyvtárról 1846-ból van először katalógusunk.

A 17. sz.-ban több rekatolizáló főúr is a ferences rendet választotta, hogy a birtokain világi papok hiányával küszködő gyülekezetek vallási szükségleteinek kielégítésében segítsen. A németújvári ferences kolostor (alapítva: 1638) emellett még azt a feladatot is ellátta, hogy a jelentős helyi prot. iskola hatását semlegesítse, könyvtárát az olvasók elől elzárva tartsa. A rendtagok minden bizonnyal részt vettek a Batthyány-birtokokon lajálott könyvvizsgálatban (Buchvisitation), és az ennek során elkobzott „eretnek” könyveket is a kolostor könyvtárában tartották. A 16. sz. egyik legjelentősebb könyvtára tehát így hatását veszítette, igaz, hogy a becsületes pátrok a könyveket (közel 3000 mű a 16. sz.-ból!) a mai napig megőrizték. →Esterházy (I.) Pál (1635--1713) is a ferenceseket választotta szövetségesül egy új, kat., ugyanakkor magyar valláspolitikai kialakításához. Könyvtárát is kismartoni kolostorukra hagyta.

Szeged a Délvidék egyik legfontosabb városának számított már a közép- és a kora újkorban is. A ferencesek is ennek megfelelő figyelmet fordítottak rá, a 15. sz.-tól kezdve két rendjük élt ott: a konventuális minoriták és a obszerváns salvatoriánusok. A szegedi obszerváns ferencesek könyvtára az egyetlen olyan könyvgyűjtemény, amelynek eredete a középkorra vezethető vissza, s története csak a 20. sz. közepén szakadt meg. Az 1846-ból ránk maradt összeírás tanúsága szerint a 18. sz. közepén hozzávetőleg 1000 kötetük volt. A szegedi konventuálisok a hódoltság idején elhagyták a várost, de a 18. sz. közepén visszatértek. Könyvtárukat Belgrádból hozták magukkal. Első ismert katalógusa 1748-ból maradt fenn.

A hódoltsági területtől valamivel távolabb lévő szokolcai rendház sem függetleníthette magát azokatól a feladatoktól, amelyeket az

országban jelen lévő török miatt vállalni kellett, és amelyeket a prot. egyházak hatásának ellensúlyozása követelt. Könyvtárak (1662-ben 1149 kötet) méltó fegyvertárnak tűnik ahhoz, hogy a ferencesek elveiknek megfelelően hatást érjenek el a gyülekezetek egyszerű tagjainál, és hogy -- ahol erre szükség volt -- a napi vallásgyakorlatot irányítani tudják, vagy a világi pap szerepét betöltő rendtagok fel tudjanak készülni a szentségek kiszolgáltatására. A bibliotéka gyarapodását a felosztatásig (1783) nyomon követhetjük. Ekkor az állomány már meghaladta a 3500 kötetet.

Csíksomlyó Erdélyben nem a török miatt, hanem a világi kat. egyház hierarchiája következtében volt missziós helyzetben. A Kárpát-medence határán lévő kolostor a 17. sz. végére hatékony szellemi központtá tudott válni. Nyomdája és könyvtára a kat. →székelyek és a →csángók között szolgáló rendtagokat segítette, mind úgy, hogy ők maguk felkészülhettek feladataikra, mind pedig azáltal, hogy lehetővé tette a gyülekezetek ellátását a napi vallásgyakorlat könyveivel. A könyvtárat többször rendezték (1622, 1664, 1681), ténylegesen azonban csak 1727-ből és 1734-ből ismerhetjük a 728, ill. 755 könyv leírását.

A ferences rend az ország egyesítése után növelte rendházainak számát, és a könyvtárak is lassú gyarapodásnak indultak. A ferences könyvtárak azonban -- ha pl. a szakolcai, a csíksomlyói, a gyöngyösi, a szegedi vagy a 18. sz. közepéről való eperjesi, kolozsvári és beszercei katalógusokat nézzük -- ismételten elsődlegesen a beszédgyűjteményeket, a népszerűbb megfogalmazásban íródott teológiai munkákat és a pasztorizáció során közvetlenül hasznosítható könyveket gyűjtötték. Feltűnő a könyvtárak magyar anyagának jelentősebb aránya. A gyűjtemények nagysága sem érte el pl. a jezsuiták nagy reprezentatív teremkönyvtárait, a használhatóság, ill. az egyszerű áttekinthetőség szintjén maradt. Könyveiket a 18. sz. 60-as, 70-es éveiben egy könyvkötő családdal egységes barna bőrkötésbe köttették. A gyöngyösi, a szécsényi vagy a megmaradt szegedi ferences könyvek így egységes képet mutatnak.

Külön említést érdemel a klarissza apácák könyves műveltsége. A 16. sz.-ban Mo.-on 6 klarissza kolostor volt (a nagyszombati, a pozsonyi, a sárospataki, a nagyvárad, a kolozsvári és az óbudai), de a század végére a zágrábival együtt csak 3 maradt. Pozsonyi vagy nagyszombati házuk 16--17. sz.-i könyvállományát nem ismerjük, de az abolíciós jegyzékek (1782) igazolják, hogy valóban fontos szerepet játszottak az anyanyelvi olvasmányok használatában, előállításában és részben terjesztésében.

Jóllehet a jezsuita könyvtárak tematikai összetételét alapján a központi rendi előírások határozták meg (*Ratio studiorum*, 1586, 1591, 1599), az egyes könyvtárak szembetűnően eltérnek egymástól aszerint, hogy rezidenciáról, kollégiumról vagy éppen missziós állomásról van-e szó. A →nagyszombati jezsuita egyetem könyvtára természetesen más funkciójú gyűjtemény volt, így nagysága, tartalmi heterogenitása eltért még a nagyobb központi rendháznak számító pozsonyitól is. A legtöbb rendház könyvtáráról (Pozsony, Kassa, Turóc [Znióváralja], Zsolna, Sopron, Nagybánya, Ungvár) 1750 e.-ről is tényleges katalógussal rendelkezünk. Ezek láthatóan azonos szakrendben sorolják fel az egyes művek legfontosabb bibliográfiai jellemzőit. Szakrendjük jól jellemzi a jezsuiták általános stratégiáját, amely minden tevékenységükben érvényesült. Amennyiben az egyes könyvtárak szakrendjét a középkorhoz vagy a humanizmus korához hasonlóan a 17. sz.-ban is könyvkánonként értelmezhetjük, akkor a jezsuita könyvkánon mindkét említett korszakétól eltérő. A Biblia áll az első helyen, majd az egyházatyák, a korai zsinati iratok és a bibliakommentárok következnek. A skolasztikus és erkölcszociológiával egy szinten jelenik meg a hitvitázás tudománya, s ezt követi az egyház- és világi történet. Csak ez után következnek a ferenceseknél oly előkelő helyen álló egyházi beszédgyűjtemények és a katechetikai irodalom. A ferencesek gyűjteményei

ugyancsak előbbre sorolják a spirituális és aszketikai irodalmat, amely a jezsuitáknál a jogi, orvosi, filozófiai, matematikai és egyéb világi tudományokat előzi meg. Figyelemre méltó, hogy a humanista szerzők, a retorikai, poétikai, grammatikai munkák lényegében a kánon végén helyezkednek el, ezeket csupán a „vegyes olvasmányok” szak követi. Ez is pontosan jelzi a humanista és a jezsuita tudományosság lényegi különbségét (a humanista könyvtárakban az itt utolsó előtti csoport rögtön a Biblia után következik!). A kétfajta mentalitás tehát nem a tudomány mélységében, hanem szellemében tér el alapvetően egymástól.

A pozsonyi jezsuitáknak a németújvári ferencesekéhez hasonló feladatot kellett megoldaniuk, amikor az 1670-es évek elején perbe vont és száműzött luth. lelkészek könyvtárait rendházuk könyvtárában helyezték el. A ferencesek a rájuk bízott prot. teológiai szakgyűjteményt megőrizték, de elzárták. A pozsonyi jezsuiták aktívabban jártak el. 3500 nem kat. munkát megőriztek, de ezek duplumait elégették. Amíg azonban a ferences barátoknak külön engedély kellett ahhoz, hogy egyáltalán beléphessenek abba a helyiségbe, ahol a luth. könyveket őrizték, addig a jezsuiták a maguk számára kiválogatták, mintegy feldolgozták és hasznosították azokat (még ha a rektornak tudnia kellett is a könyvek használatáról). Mindkét eset közös tanulsága, hogy a kortársak is tisztában voltak vele: egy nem túl gazdag magánkönyvtári környezetben egyrészt az intézményi könyvtáraknak, másrészt az ismerősök gyűjteményeinek jelentős tudatformáló ereje lehet, amit igyekeztek is kihasználni vagy semlegesíteni.

Sajnálatos, hogy nem ismerjük a temesvári missziós állomás könyvtárának katalógusát, csupán egy levélbeli említésből tudjuk: 1651-ben 1800(!) kötetes gyűjteményük volt. Ismereteink szerint a hódoltság peremvidékén lévő rendházak a missziós munkában használható könyvekből sok példányt tartottak, s ha valamelyik missziós páter igényelte, gyorsan el lehetett juttatni azokat a kívánt helyre.

b) egyetemi könyvtárak

Egészen másfajta tudatosság jegyében alakultak ki azok az →egyetemi könyvtárak, amelyek részben megszűntek, részben máig is hozzáférhetőek. Mátyás budai egyeteméről egyetlen tanulmány állítja, hogy Kassára költözött, s ott 1553-ig működött a domonkosok irányításával. Eszerint könyvtárát Kassa város prot.-sá válásával szekularizálták, a városé lett, s talán ez a könyvanyag vált a később bemutatandó kassai ún. bibliotheca publica alapjává.

Miközben a prot. egyetemalapítási próbálkozások nem jártak sikerrel, a jól szervezett jezsuita rend 1750 e. három intézményt is alapított. A kolozsvári studium generale (→kolozsvári jezsuita egyetem) könyvtárának egy részét possessorbejegyzések alapján sikerült rekonstruálni. A könyvtárnak ez a része is sejteni enged, hogy egyedülállóan gazdag gyűjteményhez tartozhatott. Feltűnő azonban, hogy tartalmi összetételében nem hasonlít egyetlen rendi iskola könyvtárához sem. Ezen persze nincs mit csodálkozni, ha tudjuk, hogy jelentős részben magánkönyvtárak inkorporálásával jött létre. Ezek közül talán a legjelentősebb a Wolphard--Kakas-féle gyűjtemény. Intézményi könyvtáraink történetében nem ez az egyetlen példa, amikor egy-egy nagyobb magánkönyvtárnak az intézményi bibliotéka részévé válása megváltoztatja, néha meghatározza annak arculatát, s így az intézményben dolgozók, az ott tanulók szélesebb látókörre tehetnek szert olvasmányműveltségükön keresztül.

A nagyszombati egyetem katalógusai már a módszeres, tervszerű jezsuita állományépítés dokumentumai. Igazán nem is lehet másként jellemezni őket, mint a „minden szakterületet átfogó könyvanyag” semmitmondó megjelöléssel. Az anyag elrendezése megfelel

a jezsuita könyvkánonnak.

A kassai studium generale (→kassai jezsuita egyetem) könyvtára tkp. a rendház könyvtára volt. A rend láthatóan törekedett egy olyan könyvtár létrehozására, amely méltó ellenpárja a bibliotheca publica gazdag, de alapjában véve prot. arculatú gyűjteményének.

c) közösségi használatú könyvtárak

A prot. intézményi könyvtárak közül a leginkább figyelemre méltó a nyilvános, ill. a könyvtár funkcióját talán pontosabban kifejező elnevezéssel: a közösségi használatú könyvtárak rendszere. Az európai protestantizmus kettős hagyományt követett e könyvtártípus létrehozásában: egyrészt azt a humanista törekvést, amely a saját könyvgyűjteményt nyitja meg (különféle céllal) egy meghatározott használói kör előtt (lásd pl. Johannes Trithemius apát vagy Beatus Rhenanus könyvtárát stb.), másrészt a kifejezetten prot. oktatási, művelődési programot. Luther a német városatyákhoz intézett kiáltványában külön bekezdésben foglalkozik a város polgárai számára nyilvános könyvtárak létrehozásának szükségességével. Az alapításon és fenntartáson kívül a tanácsok feladatává teszi az ellenőrzést is, melyet azok az egyházzal és az iskolákkal közösen gyakorolnak. Mo.-on a 16--17. sz.-ban mindkét hagyomány, ill. szándék jelen volt. A legkorábbi szabadon látogatható könyvtár Handó György pécsi prépost, későbbi kalocsai érsek pécsi gyűjteménye volt. A →Dernschwam-könyvtár vagy a →Zsámboky-könyvtár a tulajdonos szűkebb baráti köre számára állt nyitva, a németújvári prot. iskola könyveinek egy része is „Ex libris Stephani Beythe et amicorum ejus” bejegyzést rejt. A Soproni Nemes Tudósok Társaságának (→Foedus Studiosorum Nobilium Semproniense) külön könyvtára volt a 17. sz. első felében. →Bethlen Miklós könyvei közt is akad „Ex libris Nicolai Bethlen et amicorum ejus” bejegyzésű.

A német városok példája szolgált alapul a mo.-i, többségében német lakosságú ev. városoknak, hogy az egykori szerzetesrendi könyvtárak megtartásával, anyaguk szelektálásával, majd gyarapításával létrehozzák a maguk tanácsi könyvtárait, iskoláit, ill. ezek gyűjteményeit. A gyűjtemények igen gyakran egy-egy parókián voltak elhelyezve, vagy akkor adták át a parókiának, amikor már kinőtte a városi tanácsi kereteket. A magyar szakirodalomból is ismerünk erre példákat. 1535-ben Kőszegen azokat a könyveket írták össze, amelyek a parókián, de a város tulajdonában voltak („im pfarhoff geinventiert worden [...] zur gemeiner Stadt Güns bibliothekh gehörig”). Mint városi könyvtárat 1614-ből, ill. 1660-ból ismerjük. Brassóban az iskola könyvtára volt hasonló jogi státusban már 1575-ben. Az 1570-es évekből vannak ismereteink a selmecbányai „publica libraria”-ról is. A trencsényi városi könyvtár katalógusa 1652-ből maradt ránk. A kassai „bibliotheca publica” (1670 k.) is feltehetően az ev. egyház kezelésében, de a városi közösség használatában álló gyűjtemény volt. Nem gondoljuk természetesen, hogy valamennyi polgár élt is ezzel a lehetőséggel, de a városi tanács tagjai, az iskolák tanárai, az egyházi emberek (esetleg a tanulók is) minden bizonnyal. E könyvtárak tehát nem a városi tanácsok történeti, de főként jogi munkákból álló szakgyűjteményei, amelyek kiegészítik a tanácsi funkciókat vállaló polgárok magángyűjteményeit. Adatolhatóan ez utóbbi csoportba (városi tanácsi könyvtár) sorolható viszont a nagyszebeni (1594) vagy az eperjesi tanácsi könyvtár (1673).

A maga arculatát a felekezeti hovatartozástól függetlenül alakító másik könyvtártípust a 16. sz. elején a lőcsei és beszercebányai kórházi gyűjtemény, majd 1580-ban a nagyszebeni, 1731-ben pedig a kassai gyógyszerészeti könyvgyűjteménye képviseli. Az ilyen szakkönyvtárak jelenléte azonban Mo.-on 1750 e. nagyon ritka esetnek mondható.

d) iskolai könyvtárak

A prot. iskolarendszer elméleti kidolgozói nagy hangsúlyt fektettek a színvonalas, több irányban tájékozódó, a tanároknak és diákoknak egyaránt hozzáférhető bibliotékára. Ezeknek az iskolai könyvtáraknak a nagysága, tematikai összetétele, a szellemi áramlatok befogadásában való frissessége nagymértékben függött attól, hogy az illető iskola kinek a kezelésében s milyen intenzitású felügyelet alatt állt.

Az ev. líceumi könyvtárak közül kiemelhetjük a brassói és a soproni példát. A →brassói evangélikus kollégium könyvtára a már említett közösségi használati funkciót is ellátta. Könyvállománya az 1575-ös katalogizáláskor jól mutatja, hogy a város elüldözött szerzetesi közösségeinek gyűjteményeit nem semmisítették meg, hanem a város vehette át azokat. Emellett az iskola alapítói, tanárai a 16. sz. Mo.-ának olyan humanista egyéniségei, akik a gyűjtemény gyarapítását mindig szem előtt tartották, s így az nem egyszerűen egy luth. iskolai könyvtár. Még akkor sem vált pusztán azzá, amikor a 17. sz.-ban adományok sora szinte kizárólag ev. teológiai anyagot juttatott a bibliotéka polcaira.

A →soproni evangélikus kollégium könyvtára, melyet Matthias Lang alakított ki a 17. sz. közepétől, egészen más jellegű. A szűkös anyagi keretek miatt a könyveket nagyon körültekintően kellett megválogatni. Ennek megfelelően ez a gyűjtemény valóban a kor követelményeinek megfelelő ev. iskolai könyvtár volt, ev. teológiai arculattal.

A ref. kollégiumi könyvtárak története a mo.-i és az erdélyi egyházkerületekben egyaránt viszonylag jól dokumentált. Amint az egyes kálvinista egyházkerületek teológiai arculata, szellemisége a mai napig eltér, úgy a 16--18. sz.-ban iskoláik könyvanyaga is más-más képet mutat. (Lehet, hogy részben ez utóbbinak a következményei a mai különbözőségeik.) Nagyon tanulságos a →sárospataki református kollégium könyvtára és a debreceni kollégiumi könyvtár (→Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára) anyagának összehasonlítása. A mo.-i ref. egyház két, az 1530-as években alapított kollégiumáról van tehát szó (→iskolahálózat 2.). Ha statisztikailag vizsgáljuk a 18. sz. eleji állapotokat, kimondhatjuk, hogy a sárospataki könyvállomány sokkal heterogénabb összetételű. Jelentős a nem kálvinista teológiai áramlatok jelenléte, hangsúlyozottan is jelen van az ev., ezen belül is a filippista szellemi áramlat. Számottevő a kat. szerzők száma, beleértve a 17. sz.-iakat is. A svájci teológiához képest túlsúlyban vannak a heidelbergi (irénikus) szerzők, ill. a németalföldi teológia. Debrecenben ezzel szemben a helvét szerzők dominanciája figyelhető meg, s a németalföldiek standard (de feltűnő) jelenléte mellett az irénikus munkák alig vannak képviselve. Ev. oldalról az „opera omnia”-k vannak meg a nagyobb egyéniségektől, de a polemikus irodalom s főként Philipp Melancthon tanítványai már kisebb számban, közel kortárs kat. szerzők pedig alig fordulnak elő. A két kollégium, a két város, ill. a két -- tiszántúli és tiszáninneni -- ref. egyházkerület szellemi arculatának eltérése a 18--19. sz.-ban olyannyira feltűnő volt, hogy irodalmi nagyságaink (→Kazinczy Ferenc, Petőfi Sándor) is szóvá tették. Nem állíthatjuk természetesen, hogy az olvasmánytörténeti források elemzésével e különbség okaira kimerítő válasz adható, de a két gyűjtemény kialakulásának, genezisének története fontos adalék a kérdés megválaszolásában. Debrecenben a városi és az egyházi vezetés szoros, mindenre kiterjedő együttműködése volt a jellemző. A kollégium fő patrónusa is a város volt. Az itteni diákélet keretei a genfi kálvinizmus szellemében lettek megszabva, s ez a máig színvonalas középfokú intézmény jelentős eredményeket tudhat magáénak az egyetemekre ment ifjak számát tekintve. A peregrinus diákok patrónusa is többnyire az egyház vagy a város volt, s ez sokáig megszabta,

hogy melyik egyetemeket látogathatják. A kiküldött diákoknak feladatuk volt -- de megtették az alma mater iránti tiszteletből is --, hogy a könyvtárat gyarapítsák. Természetesen meghatározott szellemi körből kikerült könyveket hoztak akkor is, ha netán másutt is tanultak. Ez a generációkon át élő szokás a kollégium könyvtárának anyagát egysíkúvá tette, s a következő nemzedékek már ezekkel a könyvekkel találkoztak legfogékonyabb korukban. Sárospatakon a kollégiumot olyan, Philipp Melanchthon pedagógiáján nevelkedett kálvinista ifjak alapították s vezették, akik jelentős számban éppen Wittenbergben, majd ennek ortodox luth.-sá válásával Heidelbergben tanultak. A kollégium fő patrónusai főúri családok voltak (a Perényiek, majd a Rákócziak), sőt a →Rákóczi-könyvtár (I. Rákóczi György és fia, Rákóczi Zsigmond közel 2000 kötetes gyűjteménye) 1660-ban inkorporálódott az iskola gyűjteményébe. Ez a magánkönyvtár addigra már részben magában foglalta a család kat. ágának könyveit is, melyek így a sárospataki diákok számára potenciálisan megismerhetővé váltak.

Különbözőségeket mutathatók ki az erdélyi kollégiumi könyvtárak anyagában is. A →marosvásárhelyi református kollégium könyvtára katalógusainak tanúbizonysága szerint →Baranyai Decsi János és →Laskai Csókás Péter után a 18. sz.-ig nem akadt hozzájuk hasonló egyéniség az iskola tanári karában, legalábbis olyan nem, aki a könyvtár gyarapítását oly tervszerűen végezte volna, mint ők. A 17. sz. folyamán örökölt kisebb polgári, lelkészi hagyatékok nem a legszínvonalasabb teológiai anyagot kanalizálták a gyűjteménybe. A bibliotékát majd csak a Teleki család intenzív patronátusa tudta korszerűbbé tenni a 18. sz.-ban.

A →kolozsvári református kollégium könyvtára →Apácai Csere Jánosnak köszönheti, hogy a 17. sz. második felétől kezdődően a legmodernebb teológiai áramlatok is képviseltethették benne magukat, s az 1752-es katalógus már egy, a debrecenivel vagy a patakival nagyságban is összemérhető gyűjteményt mutat.

I. Apafi Mihály fejedelem a tatárok által feldúlt főváros, Gyulafehérvár helyett a közeli Nagyenyeden alapított kálvinista kollégiumot 1662-ben. A →nagyenyedi református kollégium könyvtára örökölte a Gyulafehérvárról elmenekített könyvtárrészt, majd alapvetően az iskola egykori diákjai hagyatékaiból gyarapodott. Az erdélyi ref. diákok nagy számban a németalföldi egyetemeket látogatták, könyveiket ott szerezték be. A 17. sz. 20-as éveitől kezdve azonban egyre gyakrabban mentek át Angliába, ismerkedtek meg az ottani puritán, presbiteriánus eszmékkel. A könyvtár ennek megfelelően az 1680-as évekre jelentős számú olyan könyvet is birtokolt, amelyek a felnövő generációkat a németalföldi ortodox kálvinista iránytól eltéríthették volna. A 18. sz. elején többször végrehajtott állományellenőrzés alkalmával a 17. sz.-i katalógus valamennyi angol vagy e körből származó tétele mellett ott találjuk a „deest” (=eltelvelyedés) bejegyzést. Ez a kollégiumi könyvtár a 18. sz. végére Erdély egyik legnagyobb gyűjteménye lett, hiszen magába olvasztotta a két jelentős adományt, Teleki József és özvegye, Árva →Bethlen Kata könyvtárát is.

A →kolozsvári unitárius kollégium könyvtára a 17. sz. második felében nem igazolja azokat a szakirodalmi közhelynek számító megállapításokat, hogy a dési complanatio (1638) után az unit. szellemi élet nem tudott talpra állni. Igaz, hogy a rendelkezésünkre álló katalógus szinte teljes egészében olyan könyvállományt regisztrál, amelyet magánkönyvtárak örököltettek a kollégium javára, de így a 17. sz. második felében a könyvtár színvonalas, a kortárs európai szellemi áramlatok (s nem elsősorban a teológia) recepciójában naprakész gyűjtemény képét mutatja. Ha a bibliotékáról nem tudunk is túl sokat a továbbiakban, önmagában az a tény, hogy az iskola megőrizte színvonalát a 18. sz. elejére, hogy Kolozsvárt unit. nyomdász működött, sejteti, hogy a könyvtár minősége sem csökkenhetett nagyon. A

tordai unit. kollégium 1762-ből fennmaradt könyvjegyzéke is ezt a sejtést erősíti.

3. magánkönyvtárak

a) főúri könyvtárak

Amikor a mo.-i főnemesség könyvtárai kialakulása történetét, ill. könyvgyűjtési szokásait vizsgáljuk, feltétlenül figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy a Kárpát-medence térségében nem jöhetett létre olyan gyűjtemény, amely a német választófejedelmek vagy az európai uralkodók bibliotékájával egyenrangú lett volna gazdagságában, a képviselt szellemi áramlatok frissességében, ill. környezetére gyakorolt hatásában. A mo.-i főrangú családok egyes tagjainak olvasmányműveltsége viszont összehasonlítható a kortárs európai grófi rétegével, s az összehasonlításra vissza is térünk. Fontos hangsúlyozni azt is, hogy a Mo. sorsáért felelősséget érző politikusok, tehát az akkori nemesség jelentős része nem alakíthatta életmódját, gyűjteményeinek arculatát csupán a maga ízlése szerint. A könyvek megvásárlásának lehetősége nagyon is korlátozott volt: a belföldi könyvtermelés szűkös, a könyvkereskedelem szervezetsége kezdetleges volt (néhány felvidéki és erdélyi kereskedőről tudunk csupán, aki könyvek közvetítésével is foglalkozott, de ők is alapvetően a polgári közönséget célozták meg tevékenységükkel); a külföldi (főként bécsi, dél-németo.-i és észak-itáliai) könyvkiadók ügynökei, ha megkísérelték is rendszeres kapcsolat kiépítését a mo.-i főúri családokkal, a saját kiadói környezetükben megjelent könyveket igyekeztek eladni, s nem volt tényleges konkurenciájuk; az egyes családok költségén Európában tanuló alumnusok mint a családi bibliotéka gyarapítói jól működtek ugyan, ízlésük, tanulmányaik s így olvasmányműveltségük jellege azonban óhatatlanul éreztette hatását a patrónus könyvtárán.

A legfontosabbnak mégis az a törekvés mondható, hogy az egyes családok udvaraikat -- ha nem is valamely korabeli udvarteória alapján, de mindenképpen tudatosan -- úgy alakították ki, hogy a család környezetében élő tudósok, tanárok, lelkészek, diákok számára részlegesen nyilvánossá tett könyvtár segítsen eleget tenni a vállalt egyházszervező, iskola-, ill. alumniumfenntartó szerepnek. Szükség is volt erre, hiszen Mo.-on Mohács után, Erdélyben a fejedelmi udvar s gyűjtemények elpusztítását követően a főúri famíliák kényszerítve is voltak arra, hogy a királyi udvar helyett magukra vállalják a művelődésszervezés feladatait. Ez persze nem jelenti azt, hogy egy-egy nagyobb főúri udvar könyvtárának állománya tartalmilag ne lett volna eltérő, ill. hogy a könyvgyűjteményt alapító-fenntartó főnemes ízlése teljességgel mellőzve lett volna. A 16--17. sz.-ban azonban nem tudunk olyan magánkönyvtárat említeni, amely -- a 18. sz.-ban már általánosnak mondható -- reprezentatív funkciót töltött volna be egy-egy udvarházban, kastélyban. Még akkor sem, ha van példa arra, hogy a könyvtárterem szép, egységes stílusú bútorzatot kapott, a könyveket egységes stílusban kötötték s valamennyit →superexlibris-szel jelölték meg, ill. hogy egy-egy könyvtárrendezés alkalmával már szakembert alkalmaztak, s a gyűjteményen belül kialakított tartalmi egységek (szakrend) mellett már -- magánkönyvtárban is! -- léteztek raktári jelzetek, ill. állománykatalógusok.

Természetes, hogy e főúri könyvtárak kialakulása, működése történetéről csak levéltári források, ill. elbeszélő történeti munkák tájékoztatnak bennünket. Sajnálatos módon azonban a gyűjtemények könyvállományáról is nagyjából csak a korban összeállított jegyzékek, néha katalógusok alapján alkothatunk képet. A fennmaradt könyvanyag töredékessége ellenére is szolgál tanulságokkal. A possessorbejegyzések nyomán rekonstruált könyvtár biztos információkat ad arról, hogy mely városok mely kiadóitól származtak a könyvek, a főúri tulajdonos előtt kié volt a kötet, s milyen úton került hozzá. Tudjuk belőle, hogy a tulajdonos a possessorbejegyzés

mellett használt-e ex librist, superexlibrist, ill. a margójegyzetek tájékoztatnak olvasási szokásairól is.

Ha sorra vesszük azokat a 16--17. sz.-i mo.-i főúri könyvtárakat, amelyeknek tartalmi összetételét és kialakulásuk történetét is ismerjük, szinte magától értetődően látjuk igazoltnak eddigi állításainkat.

A sort mindenképpen a németújvári →Batthyány-könyvtárral, a Batthyány család három generációjának könyves kultúrájára vonatkozó dokumentumokkal kell kezdenünk. →Batthyány Boldizsár kortársai közt egyedülálló módon a francia orientációjú olvasmányízlést követte. Ő maga is élt rövid ideig Franciá.-ban, s a latin, a német és az olasz mellett franciául is beszélt, olvasott. Családjának első prot. tagja volt, s ez a tény külön feladatokat is rótt rá. Iskolát alapított Németújváron, s támogatta a birtokain működő lelkészeket. Teljes könyvtáráról nem ismerünk katalógust, ugyanakkor közel 500 könyv máig kézbe vehető az ő bibliotékájából. Az általa gyűjtött könyvtár tartalmi összetételét tekintve túlmutat személyes érdeklődésén. A történelmi anyag, különösen a kortárs európai történelem, ezen belül a franciá.-i vallásháborúk irodalma minden bizonnyal az ő saját szerzeménye, mint ahogy vlsz. a 16. sz.-ban nem gyakori (ráadásul francia nyelvű) szépirodalom sem valamelyik familiárisa kívánságára kerülhetett Németújvárra. Ugyancsak Boldizsár beszerzésének tekinthető a történetfilozófiai, ill. politikaelméleti könyvek egy csoportja, amelyek közül kiemelendő Jean Bodin *La république* c. munkája. Nagy érdeklődéssel lapoznánk végig e köteteket, ha fennmaradtak volna. Batthyány Boldizsár bejegyzéssel azonban sajnos csak azok a kötetek hozzáférhetőek (csak ezek maradtak fenn?), amelyek a főúrtól a németújvári ev. iskolába, majd onnan unokájának, →Batthyány (I.) Ádámnak kat.-sá válása után a helyi ferences kolostorba kerültek. A gazdag középkori kéziratanyag, a korai nyomtatványok, de főként prot. teológiai munkák tanulmányozása több következtetést enged meg Batthyány Boldizsár könyvgyűjtési szokásait illetően.

Feltűnő, hogy ezeket a könyveket ő nagy valószínűséggel nem olvasta, legalábbis nem úgy, hogy az olvasás megjegyzésre érdemes indulatokat kavart volna benne. A középkori kódexek nem viselik keze nyomát, csupán possessorbejegyzését, a korai esztergomi breviáriumokból több példánya is volt, s mindegyikben szerepel autográf bejegyzése. A kortárs kiadású retorikai, filozófiai művekben tett ugyan egy-egy javítást, ha valamely szó az első fejezetekben hibásan lett nyomtatva, de amúgy -- s főként igaz ez a teológiai könyvekre -- a kötetek nem látszanak agyonforgatottnak. Miután bekerültek a ferences rendházba, ezen nincs mit csodálkozni, csakhogy sem a Batthyány család (Boldizsár és Ferenc), sem az ev. iskola tanárai, az udvar környékén élt lelkészek nem hagytak írott emléket arról, hogy olvasták volna azokat.

Számunkra ez azt is jelenti, hogy Batthyány Boldizsár a bibliofil ember buzgalmával megőrizte a környezetében volt könyveket, talán a helyi, közben megszűnt ágostonos kolostor könyvtára darabjait is, azután vásárolt. Egyrészt saját ízlése, kedvtelése szerint utazásai során, majd André Wechel, Majna-Frankfurtba menekült párizsi hugenotta nyomdász és kiadó örököseitől (Jean Aubry), a bécsi Erhardt Hillertől az ő ajánlatukra, s természetesen humanista udvartartásának, ill. ev. környezete műveltebb tagjainak javaslatára. Rokonaival, az udvarukat Ozalyban tartó Zrínyiekkal szoros kapcsolatban volt, s miután azok tisztartói gyakorta jártak Velencébe vásárolni, könyveket is hozattak onnan maguknak, ezekből ajánlottak olvasásra Batthyány Boldizsárnak is.

A fennmaradt kötetek bizonyossága szerint Boldizsár kiadói kötésben vásárolt, s nem alkalmazott külön könyvkötőt. A könyvekbe beírta nevét akkor is, ha láthatólag ki sem nyitotta azután. Ex libriséről nem tudunk, könyvtáráról kortárs katalógus nem maradt ránk.

Fia és unokája szoros kapcsolatot tartott a mo.-i szellemi élet képviselőivel, figyeltek a hazai nyomdatermékekre is. 1651--56 közt írott könyvtárkatalógusuk számos hungarikumot tartalmaz. Sajnos →Batthyány (II.) Ferenc és Ádám könyveiről csak az említett katalógust ismerjük, s azt a levelezést, amelyet Ádám folytatott az általa patronált könyvek kiadása kapcsán. Természetesen a kat.-sá lett Ádám vagy tanácsadói a könyvtár kat. arculatának formálására is gondot fordítottak.

Az említett rokon család, a Zrínyi megmaradt kat.-nak. Batthyány Ferenc kortársa, Zrínyi György idején az ozalyi →Zrínyi-könyvtár 200 kötetes volt, de nem maradt ránk a könyvek jegyzéke. →Zrínyi Miklós könyveinek bejegyzéseiből tudjuk, hogy apja, ha meghalt egy-egy könyveket hagyatékozó tisztartója, a kis gyűjteményt igyekezett megvenni az özvegytől vagy az örököstől.

A két fiú, Péter és Miklós saját könyvtárat alapított. →Zrínyi Péter Ozalyban maradt, a kivégzése után konfiskált javak közt említett könyvek azt jelzik, hogy a horvát költő olvasott, történelemben és jogban jártas ember volt.

Sokkal érdekesebb a magyar költő, Miklós csáktornyai könyvgyűjteménye, a Bibliotheca Zriniana. Tartalmi összetétele nem tipikus a kortárs nemesek közt, de ez a tény csak emeli érdekességét. A könyvek kétharmada Zágrábban ma is kézbe vehető. Ezekből látszik: Zrínyi Miklós aktív használója volt könyvtárának. Szinte valamennyi könyvét végigjegyzetelte, aláhúzta, összefirkálta. Kétfajta ex librise is volt: saját arcképei (1646-ból és 1652-ből) a „Sors bona nihil aliud” (Jó szerencse, semmi más) jelmonddal. Legszívesebben olaszul olvasott, számos nem olasz szerző munkája is, ha létezett olasz fordítása, e nyelven volt meg könyvtárában. Az állomány igen friss volt, a nagyobb gyűjtést 1636. évi itáliai útján kezdte el személyesen. Azután főként tisztartói útján és elsősorban a velencei piacról vásárolt, de még halála után is volt nála kölcsönkért könyv →Thurzó Györgytől, Mikulich Sándortól vagy →Istvánffy Miklóstól.

Miért mondtuk, hogy ez a könyvtár nem tipikus 17. sz.-i nemesi gyűjtemény? Azért, mert a tematikailag legmarkánsabb három rétege közül egyik sem gyakori más főnemesi bibliotékákban. Legelőször is kiemelendő az itáliai szépirodalomban való csaknem naprakész tájékozottsága. Politikaelméleti olvasottsága is szokatlannak minősíthető egy olyan régióban, ahol a politikai műveltséget -- többnyire a mai napig -- összekeverik a történeti műveltséggel. Zrínyi a francia államelméleti és politikai szakirodalmat ismerte igazán mélyen, igaz, nagyjából olasz fordításban, ill. a Guicciardini-iskola közvetítésében. A költő-hadvezér erudíciójának harmadik rétege az ismét csak főleg olasz hadtudomány; e szakterületen a színvonalas német szerzők művei is ott sorakoztak könyvesszekrényében. Zrínyi Miklós tehát maga állította össze könyvtárát, olyan könyveket gyűjtött, amelyek azokon a területeken segítettek, ahol maga is alkotott: irodalom, politika, hadvezetés.

Hasonlóan Batthyány Boldizsárhoz, Zrínyi sem fordított különösebb gondot könyvei kötetésére. Kiadói kötésben vásárolt, ill. ha másodkézből vett, akkor a kötés adva volt. A könyveket nagyság szerint rendezve tartotta, formátumonként numerus currens jelöléssel. Ezt a rendet 1662-ben 11 tematikus csoportot kijelölő szakrendi felállítás váltotta fel.

Thurzó György nádor Zrínyihez hasonlóan gyakran forgatta könyvtárának, a →Thurzó-könyvtárnak darabjait. Igaz, politikai tevékenysége mellett legfontosabbnak a felvidéki ev. egyház szervezését, az iskolaalapításokat és a diákok külföldre küldését tartotta. Könyvtára is e céljai elérésében segítette.

A biccsei gyűjteményt 1610--11-ben Samuel Hamel titkár rendezte, ez alkalommal új könyvtárterem rendeztetett be, s elkészült a szerzői és a formátum szerinti katalógus is. Az amúgy nem díszes kötés supralibrosa: „C[omes] G[eorgius] T[hurzó] R[egni] H[ungariae]

Az ország nádorától elsősorban politikai, történeti és jogi olvasottság lenne elvárható. Nem állíthatjuk, hogy a biccsei könyvtár e szempontból szegény volt, rendkívülinek azonban a 16--17. sz. fordulójának németségi ev. teológiai vitáinak megléte miatt mondható. A 16. sz.-i prot. teológia elsősorban egyházszervezési oldalról érdekelte a főurat, s valóban meg is tett mindent egyházáért. Fia, →Thurzó Imre, a wittenbergi egyetem rektora (azaz a magyar diákok coetusának vezetője) nagyon fiatalon, örökös nélkül meghalt. A könyvtárat nem tudták egyben tartani, bár Pázmány Péter szeretne volna megszerezni a nagyszombati jezsuita egyetem számára. Ma kb. 90 fennmaradt kötetről tudunk, de ezek nem árulkodnak a nádor gyakori olvasásáról.

A 17. sz. közepének egyik legnagyobb könyvtáráról, a sárospataki Rákóczi-könyvtárról akkor készült katalógus, amikor a fia halálát is megért özvegy →Lorántffy Zsuzsanna azt a sárospataki kollégium könyvtárának ajándékozta.

Az öreg Rákóczi Zsigmond családja mindkét -- kat. és ref. -- ágának tagjai aktív patrónusi tevékenységet fejtettek ki. Patakon kívül könyvtárak voltak Makovicán, Regécen is, jóllehet I. Rákóczi György igyekezett Sárospatakon egyesíteni a család gyűjteményeit. Az a bibliotéka, amely az 1660 k. keletkezett, ránk csak töredékében maradt katalógusban előttünk áll, nem jellemezhető olyan egyszerűen, mint az eddigi példák. Anyagában azoknál lényegesen összetettebb, minthogy több kisebb gyűjtemény egyesítése révén jött létre, s belekerültek a család kat. ágának könyvei (vagy egy részük) is. A fejedelem hallatlanul nagy alumniumot tartott. A hálás alumnusok a főúr megrendelésére (és költségére) vásároltakon kívül is mindig ajándékoztak könyveket a patrónusnak. Ezek a diákok pedig legtöbbször Németalföldön vagy Németo.-ban jártak.

A könyvvállomány tematikus sokféleségében a legjobb pataki iskolai hagyományok továbbélését lehet látni, azét a hagyományét, amely főként a más prot. egyházakra nyitottan, azokkal vitatkozva akart mindig nevelni. Ezért erős a kálvinista teológián belül a heidelbergiek jelenléte, az ev. teológián belül Philipp Melanchthon és tanítványai, ill. a németalföldi egyetemek nem túl ortodox áramlatainak képviselői. Szellemi nyitottságra s érdeklődésre vall az utazási irodalom, a felfedezett Újvilág leírása és metszetekkel történő bemutatása. Különösen figyelemre méltó ez egy olyan családnál, melynek tagjai gyakorlatilag sohasem utaztak.

A kortársak is tudták, hogy a Rákóczi család sokat tesz a mo.-i kultúra felvirágoztatásáért. A könyvtár katalógusában is szembetűnő a nagyszámú hazai nyomtatvány, többségük a család valamelyik tagjának ajánlva. Ajánlások, utazó diákok, diplomaták és kereskedők: ez volt a pataki könyvtár beszerzési taktikája. A ma is meglévő 42 olyan kötet, amelybe a család tagjai beírtak valamit, általában I. Rákóczi György bejegyzéseit tartalmazza annak ellenére, hogy a szakirodalom igazán tehetségesnek, olvasottnak kisebbik fiát, Zsigmondot tartja.

A könyvek, hasonlóan az eddig említett példákhoz, díszteleneek, nem közvetlenül a család számára költették őket. Bejegyzéseik esetenként kitérnek a beszerzés módjára, ill. tartalmazzák I. Rákóczi György jelmondatát: „Non est currentis, neque volentis, sed miserentis Dei” („Nem azé, aki akarja, sem nem azé, aki fut, hanem a könyörülő Istené” -- Róm 9,16).

A fejedelem különösen nagy gondot fordított a pataki bibliotéka gyarapítására. Az erdélyi és partiumi nyomdák termékeinek megszerzése mellett számos könyvet hozatott alumnusaival, ill. megvette elhunyt orvosának →Csanaki Máténak hagyatékát is. Könyvtárát a pataki elsőpap, Tolnai István felügyelte, figyelte, mikor vásároltak duplumot, felhívta a fejedelem figyelmét megjelent érdekes munkákra. Szerepköre többnek, tartalmasabbnak tetszik, mint Samuel Hamelé Biccseán a Thurzó-könyvtár rendezésénél, vagy

mint azé az általunk nem ismert személyé, aki Zrínyi Miklós könyvtárának tematikus rendjét kialakította, ill. katalógusát összeállította. A 16--17. sz.-i Mo.-ról olyan könyvtárost, aki ebből a munkájából élt volna, nem ismerünk. A 17. sz. végén Esterházy (I.) Pál is csak Sebastian Ferdinand Dobnert alkalmazta a könyvtár rendezésére, aki egyébként a család historikusa volt.

A sok töredékből összeállt könyvkatalógusból a pottendorfi →Nádasdy-könyvtár egészéről képet alkothatunk. Az 1671-ben kivégzett →Nádasdy (III.) Ferenc képgyűjteménye azonban, a bibliotékára vonatkozó, meglévő adatokkal együtt, feljogosít bennünket arra, hogy megkockáztassuk a feltevést, miszerint Nádasdy Ferenc már olyan könyvtárat gyűjtött maga köré, amely nagyobb részében a tulajdonos erudícióját gazdagította, s amelyet másfelől nem valamely országos vagy helyi kultúrpolitikai szerepátvállalás szolgálatára teremtettek meg, hanem egyrészt mert a főúr közvetlen környezete bizonyos könyvek meglétét *comme il faut*-nak tartotta, másrészt mert a könyv értéket képvisel, meg kell tartani. Nem akarjuk azt mondani, hogy Nádasdy Ferenc a kincsképzés eszközének tartotta volna könyvtárát, hiszen ez a jelenség Mo.-on a 18. sz. közepe előtt ismeretlen, de biztosan állítható, hogy a könyvek jelentős része nem a saját politikai céljait szolgáló, politikusi vagy éppen a birtokai gazdálkodását átlátni szándékozó tulajdonos gazdasági ismereteit gyarapítandó volt a könyvtárban, s nem is a historikus Nádasdy szakkönyvtára volt. A fennmaradt másfélszáz kötet már gondosabb kötésben vehető kézbe, s éppen ezeket a műveket Nádasdy nem forgathatta sűrűn.

A vagyonelkobzási jegyzőkönyvekből előkerült jegyzékek alapján az ÖNB polcairól kikért könyvek biztosan nem az egész gyűjteményt jelentik, hiszen tartalmilag nem képeznek zárt egységet, s arra sem elegendőek, hogy ezek alapján pl. csak a →*Mausoleum* összeállítható lett volna. Magának a jegyzéknek egyes részei is így kezdődnek: „Ex classe...”, majd következik a szak neve. Ha nem tévedünk, az 1672-es pottendorfi összeírás, amely csupán az elvitt könyveket sorolja fel, tükrözi a könyvtár eredeti szakrendjének. Nádasdy tehát rendszerezett könyvtárat tartott, jóllehet a kialakított könyvkánon meglehetősen hagyományos, elavult, a középkorhoz közel álló volt (Biblia, egyházatyák, beszédgyűjtemények, hitviták, humanisták, teologia speculativa, jog, orvosi művek, filozófia--politika--matematika együtt, világi történelem, egyháztörténet). Nem tartjuk elképzelhetőnek, hogy ezt a rendet maga Nádasdy alakította volna ki.

Esterházy Pálnak több könyvtára is volt, a legjelentősebbek Kismartonban, ill. Fraknón. Katalógus ez utóbbiról maradt ránk 1756-ból. Az a tendencia, amelyet már Nádasdy Ferenc kapcsán jeleztünk, a fraknói →Esterházy-könyvtár kapcsán erősödni látszik. Ez a könyvtár a zenekedvelő barokk főúr könyvtára ugyan, de már közel sem az a funkcionálisan, szűk anyagi bázisról, szűkös kínálatú piacról beszerzett gyűjtemény, s nem is a főúr alumnusai által összehordott udvari könyvtár. Látszik, hogy ha egyik kastélyához szökőkutat akart építtetni, akkor részben Esterháznak megmutatandó, részben az építést irányító mesternek szakkönyvként megvettek 20-30 hidrográfiai művet. Mert volt rá pénz, volt ember, aki kiválassza a könyveket, s be is tudták szerezni az európai könyvpiacra.

Nem mehetünk el szó nélkül a fraknói könyvtár szakrendje mellett sem (a könyvkánon vizsgálatok a szakok sorrendje is fontos szempont!): jog, orvosi munkák, politika és történelem együtt, hadtudomány--geometria, állattan, botanika (külön!), „canonici” (főleg dekrétumok), „diversi antiqui oratores”, asztrológia--matematika--kémia, geográfia, topográfia (külön!). Ha ehhez hozzávesszük S. F. Dobner feljegyzését a geográfiai és hidrográfiai könyvekről (ezek már nem Fraknón voltak, ahol a geográfia szak mindössze 10 könyv volt), akkor az összesen mintegy 1500 könyv azt jelzi, hogy Esterházy erudíciója hallatlanul modern volt, nyelvileg s tartalmilag

egyaránt. Ne feledjük el, hogy a francia nyelv kötelezővé válása nemesi körökben erre az időre esik. Míg Batthyány Boldizsár francia nyelvismerete a nem túl gyakori olasz és a természetes latin, német mellett még kuriózumszámba ment, Esterházy korában a művelt főúrnál ez már természetesnek mondható Mo.-on is.

II. Rákóczi Ferenc könyvtára nem tekinthető 17. sz.-inak, ezért csak megemlítjük, hogy míg a vöröskői kis könyvtár hagyományosan a magyar politizáló nemes jogi és történeti olvasmányait jelzi (100 kötet), addig a halála után Rodostóban összeírt könyvtár a *Confessiones* írójának modern gyűjteménye, amelynek fő erőssége éppen a francia meditációs irodalom, ill. szinte valamennyi szakterület elméleti anyaga.

A bécsi császári udvar környezetében élő mo.-i főnemesség könyvgyűjtési szokásai tehát sokat változtak a 17. sz. második felére, mint ahogy lezajlott körükben az a váltás is, amely a teoretikus képzés helyett a várható politikai, világi szerepre való felkészülésben ragadható meg.

Míg Széchényi Zsigmond cavaliers-touron vett részt 1699--1702-ben, addig kortársa, az erdélyi →Teleki Pál a peregrinatio academica hagyományos útját járta. Ez a különbség a mo.-i és erdélyi főnemesség művelődési szokásaiban pontosan jelzi azt a különbséget is, amely könyvgyűjtési szokásaikban mutatkozik meg. Az 1658-as tatárdúlás után a fejedelmi központ s az erdélyi fejedelmi könyvtár nem tudott újjáépülni. Az arisztokraták ott is kialakították azt az udvarláncolatot, amely már alkalmas volt a központját veszített művelődési élet szervezésére. A 17. sz. második felének erdélyi főúri könyvtárai azonban a fennmaradt dokumentumok szerint egyrészt a tulajdonos személyes érdeklődését elégítették ki, napi tevékenységében segítették, másrészt az udvartartás tagjainak munkáját mozdították elő.

A történetíró Bethlenek (→Bethlen János, →Bethlen Farkas, →Bethlen Elek) történeti szakkönyvtárat tartottak (ezekről a könyveikről vannak feljegyzéseink; →Bethlen-könyvtárak), a Teleki család Gernyeszegen kialakított központja pedig több generáción keresztül az erdélyi ref. diákság fő patrónusa volt. Ennek megfelelően a →Teleki-könyvtár is megőrizte alapvetően teológiai, egyházszerző, hitvitázó arculatát. Nagyon fontos hangsúlyozni, hogy Erdélyben -- s ezt a könyvjegyzékek jól mutatják -- a hazai nyomdatermékek nagyobb arányban voltak megtalálhatók, mint Mo.-on: az említett családok könyvtárai, de a radnóti vagy fogarasi →Apafi-könyvtárak is jelentős mértékben magyar gyűjtemények voltak.

I. Apafi Mihályé még igen, de II. Apafi Mihályé már nem erdélyi gyűjtemény. Az Erdélyben alapított könyvtárak közül talán Bánffy Dénes kolozsvári bibliotékája mutatja azt a változást, amelyre Nádasdy Ferenc kapcsán már rámutattunk (ahhoz képest 60 évvel később).

Az erdélyi (és főleg a prot. erdélyi) főúri udvarok rákényszerültek arra, hogy kisebb anyagi erejükkel többet vállaljanak szűkebb környezetük olvasmányműveltségének ápolásából, mint a kortárs mo.-iak; udvar funkciójuk, a 16--17. sz.-i értelemben, tovább megmaradt.

Összefoglalva tehát: ha nem számítjuk az európai uralkodók, választófejedelmek nagy könyvtárait, a mo.-i főnemesség olvasmányműveltsége, könyvkultúrája nem marad el a kortárs európai nemességétől. Jellemében, az erudíció tartalmi oldaláról nézve természetesen mutatkoznak különbségek. Ha egy nyugat-európai nemes speciális érdeklődését szakkönyvtár létesítésével kívánta

kielégíteni, nem okozott számára nehézséget a könyvek megtalálása. A mo.-i könyves kultúrának nem volt infrastruktúrája, s a könyvtárak alapítói, tulajdonosai a kora újkorban középkori könyvbeszerzési módszerekre kényszerültek. A mo.-i főnemes (de általában igaz ez a társadalom más rétegeire is) olvasottsága azonban szélesebb körű, több szakterületet érintő volt, mint európai osztályos társaié. Adódott ez abból, hogy a könyvkiadó és az olvasó közé egy, a saját ízlését is érvényesíteni tudó személy kellett hogy belépjen (utazó diák, diplomata, posztókereskedő, tisztartó stb.), és abból is, hogy a mo.-i főúri udvaroknak sokáig megmaradtak olyan iskola-, egyház- és általában művelődésszervező funkciói, amelyek tartalmilag heterogénabb összetételű gyűjtemények létét igényelték.

A 18. sz. folyamán létrejönnek a bibliofil főúri gyűjtemények, amelyek közül a Batthyány, a Bethlen, az Esterházy, a Festetics, az Illésházy, a Jankovich, a Nádasdy, a Ráday és a Reviczky családokéi a legjelentősebbek. Az arisztokrata és a főpapi könyvgyűjtés eredményeként létrejött modern könyvtári kultúra kialakításában a 18. sz. folyamán tudatosodott az, hogy könyvtáraik nem csupán a kincsképzés eszközei, nem csupán tudós műhelyek és nem csupán művelődésszervező központok, hanem a nemzeti kultúra írott emlékeinek a lerakatai is, amelyek sokszor egyetlen megmaradt példányban vagy az azt pótló másolatban őrizték meg az elődök gondolatát. A központi könyvtár, az egyes kultúrák nemzeti könyvtára alapításának gondolata ekkor érte el a Kárpát-medencét. Ekkor jött létre →Széchényi Ferenc adományából a mo.-i Bibliotheca Regnicolaris, az erdélyi magyar nemzeti könyvtárként ránk maradt Teleki-könyvtár és Nagyszebenben a szász nemzeti bibliotéka, a Brukenthal-könyvtár (→Brukenthal Gyűjtemény). A nemzeti könyvtár uralkodói jóváhagyásának éve, 1802, könyvtártörténetünknek akár korszakhatára is lehetne, hiszen a megelőző két évszázad alatt a főúri udvarok, a történelmi egyházak jó példát adtak a hiányzó királyi udvar művelődésszervező erejének pótlásából, és megteremtették a modern központi (nemzeti), ill. a nyilvános könyvtári hálózat alapjait.

b) tudóskönyvtárak

A 16. sz.-i mo.-i magánkönyvtárak közül kiemelkedik négy gyűjtemény, amelyeknek tulajdonosai vagy magyar származásúak, de életük nagyobb részét külföldön töltötték, vagy nem magyarok, de életük jelentős részében Mo.-on éltek.

Hans →Dernschwam morva.-i születésű német, húszéves korától haláláig azonban Mo.-on -- Felső-Mo.-on és Erdélyben -- élt, dolgozott mint a Fuggerek itteni faktora. Besztercebányai háza kisebb udvarként funkcionált. Több dokumentum maradt ránk arról, hogy a környezet vezető értelmiségijeit felkeresik a gazdag könyvtáráról ismert házat, kölcsönkérnek s -kapnak könyveket. A tulajdonos 1552-ben összeállította a →Dernschwam-könyvtár katalógusát, mely megadja a szerző nevét, a címet, a kiadás helyét, évét, a nyomdász nevét, eltérően a kortárs címléírasi gyakorlattól, részletezi a kötet tartalmát, gyakran közli a tartalomjegyzéket (contenta), s mindig jelöli, ha kolligátumról van szó.

A →Zsámboky János könyvtárának katalógusát Hugo Blotius állította össze 1587-ben, amikor a tudós özvegyétől átvette a könyvhagyatékot a császári könyvtár számára. A humanista filológusnak, számos görög és római szerző kiadójának élete végéig dédelgetett terve volt Mo. történetének megírása, pontosabban Antonio →Bonfini *Rerum Hungaricarum decades* c. művének folytatása. Az ő szöveggondozásában jelent meg az itáliai humanista munkája is először teljes terjedelmében (Bázel, 1568, Frobenius). Ő maga életének nagyobb részét Bécsben élte le, könyvtára is ott volt. Családi kapcsolatain kívül azonban a mo.-i főurakkal, a főpapság jeles képviselőivel tartott napi kapcsolatot, gyűjteményének darabjait kölcsönadta.

→Dudith András francia monográfusa, Pierre Costil 1935-ben külön fejezetben foglalta össze az európai hírnevű tudós olvasmányaira vonatkozó addigi ismereteket, s felsorolta az általa ismert, Dudith possessorbejegyzését tartalmazó könyveket, kéziratokat. A →Dudith-könyvtár rekonstrukciója ezt a képet lényegesen összetettebbé teszi, hiszen 569 mű leírását adja a kb. 4000 kötetesre becsült könyvgyűjteményből. Még az így rekonstruált könyvtár sem nyújt teljes képet Dudith műveltségéről, hiszen egyikben sem szerepel Dudith János Ágoston esztergomi prépost, váci püspök bejegyzése, pedig róla tudjuk, hogy könyveit nővérének fiára, Dudith Andrásra hagyta. Bár Dudith könyvtárának csak kis része volt fizikailag is Mo.-on, a kötetek margójegyzetei, egyéb possessorbejegyzések is bizonyítják, hogy a tulajdonos szoros kapcsolatot tartott a mo.-i értelmiséggel, figyelemmel kísérte a hazai reformáció fejleményeit, különösen az unit. egyház erdélyi története, hierarchiájának kialakulása érdekelte.

A negyedik humanista könyvtár csak rövid ideig volt Erdélyben, Gyulafehérvárt. Giovanni Michael Bruto (→Brutus) olasz történetíró, Báthory István erdélyi fejedelem, majd lengyel király udvari historikusa magángyűjteményének egy részét magával vitte. Ránk maradt ugyan a halála után, bécsi házában maradt könyvtár összeírása, de számunkra a mo.-i olvasmánykultúra története szempontjából az az inventárium a fontos s figyelembe veendő, amely Gyulafehérvárt hagyott s a fejedelmi könyvtárban elhelyezett könyveiről szól.

Sorolhatnánk még azokat a példákat, amelyek ugyan nem jegyzékszerűen adnak hírt egy-egy tudós filológus, történetíró gyűjteményéről (Wolphard-könyvtár Kolozsvárt, Baranyai Decsi János könyvtára Marosvásárhelyen, →Szamosközy István gyűjteménye Gyulafehérvárt, Istvánffy Miklósé Kisasszonyfalván stb.), de talán Dernschwam, Zsámboky és Dudith könyvtárának ismeretében is kimondhatjuk: ezek a magángyűjtemények a korabeli európai humanista könyvtárak színvonalán álltak, s mind nagyságban, mind az állomány tartalmi összetételében összevethetők kortárs tudósbarátaik bibliotékájával.

A 17. sz.-ból tudósgyűjteményt (Gelehrtensammlung) csak keveset dokumentálhatunk, azokat is töredékesen (pl. Johann Heinrich Bisterfeld).

A 18. sz. tudósegéniségei viszont már Mo.-on is jobb helyzetben voltak könyvtáraik kialakításakor. A könyvkereskedelem szervezettebbé vált, és számos kísérlet történt →tudós társaság szervezésére, mígnem végül 1825-ben sor került a Magyar Tudományos Akadémia megalapítása. A tudományos munka intézményi kereteit az egyházakhoz kötődő iskolahálózat adta. Nem csoda tehát, hogy a legjelentősebb könyvgyűjteménnyel rendelkező tudósokat egy-egy felekezet saját egyháztörténeti nagyságának is tekintheti. Sokuknak könyvtárát is ismerjük: →ifj. Köleséri Sámuel, Martin →Schmeizel, →Bél Mátyás, →Dobai Székely Sámuel, →Kazzay Sámuel, →Bod Péter, →Kollár Ádám Ferenc, →Pray György, →Weszprémi István, →Sinai Miklós, →Cornides Dániel, →Katona István, →Wagner Károly, →Dugonics András, →Kovachich Márton György, →Sándor István, →Kazinczy Ferenc, →Batsányi János.

Köleséri Sámuel polihisztornak mondható, ahogy monumentális, 3500 kötetes könyvtára is. Az orvosi és teológiai végzettségű tudós alkotómunkája a klasszika-filológiától a napi vallásgyakorlatot segítő imakönyvig terjed. Bél Mátyás elsődleges célja Mo. honismereti leírásának megalkotása volt. Ev. polgár, egyetemi képzettségét a pietista Halléban szerezte. Pozsonyban városi lelkész, ill. az ev. gimnázium igazgatója volt. Könyvtára elsősorban történeti szakkönyvtár volt, de jelentős számú jogi és természetesen teológiai munkát is megvásárolt. Külön említhető a Kárpát-medence természeti leírását tartalmazó munkák gyűjteménye, amelynek beszerzésére fő

célja érdekében is törekedett, jelentős továbbá kéziratkollekciója is.

Bod Péter erdélyi ref. egyháztörténész, lelkész. A németalföldi akadémiákon szerzett ismereteit a magyar egyháztörténet megírásában kamatoztatta, de írt teológiai munkákat, megalkotta az első magyar nyelvű írói lexikont. Könyvtára elsősorban mo.-i szerzők műveiből állt. Lexikográfiai munkájában nagy segítségére volt patrónájának, Bethlen Katának magyar nyelvű könyvtára is. Egyháztörténészként fejezte be életét a jelentős szakkönyvtárat összegyűjtő Sinai Miklós is, jóllehet életében nem sok elismerést kapott hitsorsosaitól.

A jezsuita Pray György Bod Péterhez képest szerencsés helyzetben volt egyháztörténeti és Mo.-történeti munkája szemszögéből királyi történész (historiographus regius) címével és azáltal, hogy az ország egyik legnagyobb könyvtárának, a pest-budai egyetemi könyvtárnak volt a vezetője. Történeti szakkönyvtárának külön értéke a hatalmas kéziratos dokumentummásolat-gyűjtemény, amelyet történeti munkáihoz másolt vagy másoltatott. Magánkönyvtára ma az EK-t gazdagítja.

A 18--19. sz. fordulóján természetesen nagyon sok történész gyűjtött magának hatalmasnak mondható (2-6000 kötetes) könyvtárat. Ezek állományának jelentős része dokumentummásolatok kolligálásával állt össze. A mo.-i történeti forráskiadás és bibliográfia kezdeti korszaka ez. Schmeizel Márton, Cornides Dániel, Katona István, Wagner Károly, Kollár Ádám Ferenc, Kovachich Márton György, Sándor István történészek, ill. bibliográfusok könyvtárai példázzák ezt a gyűjteménytípust. A nemzeti nyelvű, de európai színvonalú irodalom megteremtésén fáradozó értelmiség könyvtára más jellegű, ők az európai irodalmi termést -- legalább német, francia, olasz és néha már angol nyelven -- gyűjtötték a hazai könyvkiadók produktumai mellett. Dugonics András, Kazinczy Ferenc vagy Batsányi János könyvtárai említhetők példaként ez utóbbi gyűjteményekre.

Jellemző, hogy a vezető értelmiségiek könyvtárai szinte kivétel nélkül valamely közkönyvtárat, a 19. sz. első felétől a Nemzeti Könyvtárat vagy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárát gyarapították. Jó példa erre a műgyűjtő Dobai Székely Sámuel és Kazzay Sámuel könyvtárának sorsa. E jelenség is igazolja azt a tudatosságot s felelősséget, amellyel ezek a személyiségek Mo. kulturális felemelésére gondoltak.

c) főpapi könyvtárak

Az 1526--1730 közötti időszakból 7 érsek, 16 püspök, 13 kanonok és 4 apát magánkönyvtáráról maradt ránk a gyűjtemények egy-egy részére -- néha öröndetesen az egészére -- vonatkozó információk. Ezek közül néhány olyat emeltünk ki, amelyeknek vizsgálata általános tanulságokkal szolgál a tulajdonosok erudícióját illetően is.

Oláh Miklós, Telegdi Miklós és Mossóczy Zakariás kimagasló egyéniségei 16. sz.-i egyháztörténetünknek, de szellemi habitusukban más-más típust képviseltek a kor Mo.-án. Egymástól eltérő életutat bejárva eltérő dominanciájú könyvtárat gyűjtöttek össze. Gyűjteményeik nagysága meghaladja az átlagos püspöki vagy kanonoki magánkönyvtárakét (az átlag 50--80 kötetre tehető a 16. sz.-ban).

Oláh Miklós esztergomi érsek nagyszombati könyvtárát, amint töredékében előttünk áll (eddig 102 művet sikerült possessorbejegyzés alapján azonosítani), akár tudóskönyvtárnak is nevezhetnénk: az eddig feltárt kötetek ugyanis csaknem kivétel nélkül antik auktorok kiadásai (görög és latin igényes kortárs kiadásban), ill. kortárs humanisták munkái (Erasmus, Vadianus, Cuspinianus stb.).

A jezsuitákat Mo.-ra behívó főpap azonban nem állt egyedül műveltségével. Sőt azt mondhatjuk: a reformáció eszméinek gyors terjedésében az is közrejátszott, hogy Krakkóban, de főleg Padovában, Bolognában képzett humanista kanonokjaink, püspökeink épp műveltségük jellege miatt nem tudtak igazán harcos ellenfelei lenni a terjedő új eszméknek (különösen igaz ez a 16. sz. második harmadára s hangsúlyosan is a gyulafehérvári káptalan tagjaira). Ezek a főpapok, ha maguk nem konvertáltak is, iskolákat, nyomdákat alapítottak, s a prot. művelődés intézményeivel konkurálva igyekeztek gátat vetni a reformáció eszméi terjedésének. Oláh Miklós maga is ezt az utat választotta, s ő maga történeti (*Attila*), ill. földrajzi (*Hungaria*) szakmunkákat írt.

Telegdi Miklós pécsi püspök már a harcos hitvitázó típust képviseli. Műveltsége korszerűségét hagyatéki inventáriumában fennmaradt könyvjegyzéke (1586: 291 kötet) is mutatja: a 15--16. sz. humanista szerzői vannak többségben, de már a legszínvonalasabb hitvitairodalom is ott sorakozik könyvespolcán. Az általa alapított érseki nyomda saját, a prot. eszméket nemzeti nyelven elutasító könyveit is sorban kiadja. Ő maga szervezője is a kat. tábornak ebben a vitában.

Mossóczy Zakariás nyitrai püspök kettejük közé helyezhető el abból a szempontból, hogy képzettségének humanista alapjai talán nem oly szilárdak, de munkássága, annak rendszerező univerzalitása a késő humanista értelmiség tipikus tagjává teszi. A magyar jogtudomány egyik első rendszerezője, ugyanakkor egyházszervező, harcos vitatkozó. A →Mossóczy-könyvtár a 16. sz. egyik legnagyobb gyűjteménye (1587: 952 kötet), melyet tervezett módszerességgel gyarapított: antik szerzők, egyházatyák, középkori teológusok a legszínvonalasabb kiadásban; a kortárs humanisták alapművei, a jeles prot. szerzők összkiadásai vagy alapvető munkái mind megvannak neki. Gyűjteménye emellett történeti és jogi szakkönyvtárként is jellemezhető.

Naprágyi Demeter győri püspök, címzetes kalocsai érsek könyvtárának possessorbejegyzések alapján rekonstruált része -- amelyhez olvasmánytörténeti szempontból odasorolhatónak véljük a győri egykori szemináriumi könyvtár ún. erdélyi gyűjteményét -- inkább mutat egy aktív világi, politikai tevékenységet folytató humanista értelmiségit, semmint az egyháza védelmében pástra lépő főpapot. Az antikvitás kisebb, kevésbé ismert szerzői mellett az európai késő humanizmus legszínvonalasabb munkái is megvoltak könyvtárának polcain.

→Forgách Ferenc esztergomi érsek olvasottságának megítélésekor a források meglétét tekintve az előzőhöz képest jobb helyzetben vagyunk. 1613. dec. 3-án kelt az a könyvjegyzék, amely 839 könyvének Pozsonyból Nagyszombatba küldéséről készült. Az állomány tematikus összetétele a 16. sz. második felének humanista képzettségű értelmiségijére vall. A következő évben a frankfurti könyvvásárból hozatott magának újabb 206 kötetet, s ezek jegyzéke alapján a korának teológiai vitáiban naprakész, műveltségében a kortárs szerzőkhöz vonzódó, az antik, középkori vagy éppen 15. sz.-i humanista szerzőket a legmodernebb kiadásban kézbe vevő egyházfő alakja bontakozik ki. Mossóczy Zakariáshoz és Naprágyi Demeterhez hasonlóan Forgách is azok közé a nagyon alapos, mély tudományos felkészültséggel rendelkező 16. sz.-i humanista főpapok közé tartozott, akik egyházuk újjászervezése mellett tudtak energiát fordítani az országos politikai ügyekben való szerepvállalásra, ill. az ezekre való alapos felkészülésre is. Mindehhez valamennyiüknek megvolt a társadalmi rangja; lássuk most egy kortársuk, az egyházi hierarchiában a püspökségig el nem jutott, de műveltségének alaposságában tőlük el nem maradó főpap példáját is!

→Kecskés János pozsonyi kanonok gyűjteménye halála után a pozsonyi jezsuiták tulajdona lett. A rendház katalógusa őrizte meg e

könyvhagyaték jegyzékét. A korból ismert kanonoki magángyűjteményekhez képest nagy, közel 400 kötetes könyvtár humanista alpműveltségű, jogi és történelmi érdeklődésű, a világi tudományokban (filozófia, orvostudomány) is jártas, de alapvetően kortárs kat. teológiát, hitvita-irodalmat (annak prot. oldala nélkül!) olvasó egyházi személyt mutat. A bibliotékáról persze tudjuk, hogy nagyobb részben örökség, Mossóczy könyvtárának jelentős része ugyanis sógorához, Kecskés Andrásához került, s így jutott hozzá az egyébként egyetemet végzett Kecskés János.

→Himmelreich György pannonhalmi kormányzóapát jogilag tkp. nem tekinthető főpapnak. Személye és olvasottságának jellemzői azonban mindenképpen említésre méltók akkor, amikor már nem a 16. sz. tudós alaposságú, alapvetően a humanista képzettség elmélyítését célzó nevelésben részesült, azt felnőttkori olvasmányaikban túl nem lépő egyházi személyiségeket próbáljuk sorra venni. Himmelreich, aki élete végéig vágyott arra, hogy az általa olyannyira szeretett bencés rend tagja legyen, s aki oly sokat tett a bencések mo.-i központi rendházáért, igazából világi főúri könyvgyűjteménnyel gazdagította a Szt. Márton-hegyi monostort. 1628-ban maga állította össze 435 könyvének katalógusát, s a felsorolt kötetek közül 30 ma is megtalálható (bejegyzésével) a pannonhalmi könyvtárban. Figyelemre méltó, hogy Himmelreich olasz kulturális orientációja a könyvállomány nyelvi összetételében is megnyilvánult. A kortárs olasz irodalom, útleírások jelenléte az olvasmányok között még a világi könyvtárak között is modernné teszi a gyűjteményt.

Az olasz, majd a francia irodalmi, de főként történelmi, politikaelméleti orientáció század eleji megjelenése, majd egyes világi főúri körökben felerősödő jelenléte nem független attól a politikatörténeti eseménysorozattól, amelynek célja a 17. sz. elején a törökök Európából való kiűzése volt. Jóllehet a kat. hatalmak (francia, Habsburg, velencei, pápai, lengyel stb.) szövetsége nem jött létre, a megteremtését célzó törekvésekkel összefüggésben számottevő politikai, történetfilozófiai, ill. történeti irodalom keletkezett. Pázmány Péter esztergomi érsekként, a 17. sz.-i magyar arisztokrácia fiatal generációjának szellemi inspirátoraként nagy szerepet játszott ezen eszmék népszerűsítésében. Politikai cselekedeteiből sejthetően gondolkodásában e szövetségi tervek előkelő helyen állhattak. Könyvtáráról, erudíciójáról sajnos kevés konkrét adat áll rendelkezésre, de ha unokaöccse, →Pázmány Miklós könyvtárának tematikus összetételét nézzük, különösen pedig azokat a műveket, amelyek Zrínyi Miklós olvasmányaival teszik rokonná ezt a bibliotékát -- jóllehet eleddig ezt forrás nem dokumentálja --, nehéz nem az egyházszerző politikus, Zrínyi-gyám Pázmány Péterre gondolni.

Lippay György esztergomi érsek már a jövő érseki intézményi könyvtárát gyűjtötte. A nagyobbbrészt az ő könyveit s az általa 1643-ban megvásárolt Anton Fugger-féle gyűjtemény darabjait regisztráló 1674-es nagyszombati katalógus több mint 3000 tétele már nem az érsek olvasmányműveltségét, hanem sokkal inkább egyházfői gondosságát jellemzi. Szelepcsényi György folytatta ezt a könyvtárépítő munkát, de sajnos az ő személyes olvasmányairól számot adó források is hiányoznak.

→Széchényi Pál veszprémi püspök, kalocsai érsek hagyatéki leltára nagyon szegényes magánkönyvtárat mutat. Az érsek műveltségét azonban aligha ítéltjük meg a 30 tételt sem elérő, a tulajdonos győri házában összeírt kis gyűjtemény alapján.

Széchényi Pál példája, továbbá az a tény, hogy a 17--18. sz. fordulójáról, a 18. sz. első évtizedeiből nincsen olyan könyvjegyzékünk, amely kat. főpap tulajdonában volt gyűjteményről, a tulajdonos korszerű, színvonalas műveltségéről adna tanúbizonyságot, többféleképpen interpretálható. Lehet, hogy Mo. főpapságának azon generációja, amelyet itt Lippay Györggyel és Szelepcsényi Györggyel jellemeztünk, elérte célját: korszerű, jól felszerelt egyházi intézményi könyvtárak jöttek létre, s ezek mellett nem

volt szükség olyan magángyűjtemény kialakítására, amely a tulajdonosnak minden olvasmányigényét hivatott lett volna kielégíteni. Ezekről az intézményi könyvtárakról azonban sajnos nincsen tudomásunk, ill. csak kevés, e képek megfelelő gyűjteményt tudunk említeni. Igaz másfelől az is, hogy a török kiűzése után sok, a harcokban kitűnt s azok lezárultával szerepét veszített nemes egyházi stallumokat nyert jutalmul. A főpapok eme generációjának tagjai pedig nem mély elméleti felkészültségükről, gazdag erudíciójukról voltak elhíresülve. Széchényi Pál utódja, Otto Johann Wolkra vlsz. nem székhelyén tartotta könyvtárát, legalábbis kevésbé hihető, hogy csak szerkönyvei lettek volna. A 18. sz.-ban az egyik legjelentősebb veszprémi püspök, a sokat író, ám éppenséggel nem a toleranciájáról ismert →Padányi Bíró Márton 600 kötetes sümegi könyvtára mindazonáltal alapos felkészültségről árulkodik. Az őt követő főpapi generációk több tagjának könyvtárát, ill. azt az intézményt teremteni akaró tudatosságot, amely jellemzi őket, az egyes egyházmegyei gyűjtemények történetén keresztül szemlélhetjük. Ide tartozik Barkóczy Ferenc egri püspök, majd esztergomi érsek, egri utódja, →Eszterházy Károly és esztergomi követője, Batthyány József. Őt e tevékenységében is méltó módon követte Kalocsán →Patachich Ádám. A pécsi püspök →Klimó György könyvtárát a szakirodalom sokáig az első mo.-i nyilvános könyvtárnak tartotta, minthogy a bibliofil püspök valóban megnyitotta a gyűjteményt a város polgárai előtt. A könyvszeretetéről és tudományszervező szándékairól már Egerben példát adó Batthyány Ignác könyvtárát, a Batthyáneumot Gyulafehérvárt ma is látogathatjuk, és Herzan Ferenc (1735--1804), majd →Szily János jóvoltából az újonnan kialakított szombathelyi püspökség sem maradt sokáig bibliotéka nélkül.

d) katolikus papok és protestáns lelkészek magánkönyvtárai

A 16. sz.-ban a kat. hierarchia megroppanása, Erdélyben megszűnése azzal a következménnyel járt, hogy az alsópapság az ország jelentős területein magára maradt. A hierarchia hiánya, működésének zavarai következtében többnyire nélkülöznünk kell az írott dokumentumokat. Néhány egyházmegyéből fennmaradtak ugyan a canonica visitatiók jegyzőkönyvei, de ezek koronként és a területhez tartozás szerint változó mértékben tartalmaznak csak adatokat a gyülekezet papjának személyes felkészültségéről, magánkönyvtáráról. Az 1611. évi nagyszombati főegyházmegyei zsinat a felsópapsághoz hasonlóan a plébánosokat is arra kötelezte, hogy könyveiket haláluk után egyházukra, plébániájukra hagyják. A 17. sz.-i egyházlátogatások dokumentumai ennek dacára nagyon szegényes képet rajzolnak a kat. alsópapság olvasmányműveltségéről.

Az 1720-at megelőző időkből 16 kat. pap magángyűjteményéről maradt ránk feljegyzés; a 16. sz.-ból mindössze 3, valamennyi Sopronból. Az 5--27 könyv birtoklását feljegyző inventáriumok szerint az egyházatyák munkái mellett beszédgyűjtemények s kisebb számban teológiai kézikönyvek sorakoztak polcaikon.

Az erdélyi kat. alsópapság könyveiről a 17. sz. utolsó évtizedeitől vannak emlékeink (4 jegyzék 1720-ig). Ezek közül 2 nem mutat mást, mint az egy évszázaddal korábbi soproni inventáriumok. Karánsebesi Simon Péter gyűjteménye (a jegyzék 1702-ben íródott) a kor színvonalán álló késő humanista gyűjteményként is jellemezhető, de ez örökség, Michael →Halicius könyveiről készült az összeírás. A csíkkozmási plébános, Székelyudvarhely történetírója, →Lakatos István azonban az 1692-ben saját maga által összeírt másfél száz könyvének tanúsága szerint felkészülten érkezett az újjáéledő erdélyi katolicizmus szolgálatára. Könyvei között a saját elmélyültebb történeti érdeklődését kielégítő kötetek mellett alapvetően a plébánosi szolgálatot színvonalasan ellátni akaró lelkipásztor segédeszközei: beszédgyűjtemények, bibliamagyarázatok, rendszerező teológiai munkák voltak találhatók. Jelentős a könyvtár magyar nyelvű rétege is,

ami Erdélyben különös fontosságú volt. Ennek fényében kiemelkedik az erdélyi ferencesek missziós tevékenysége, a →csíksomlyói ferences nyomda és könyvtár szerepe.

A Felső-Mo.-ról származó kat. dokumentumok is az erdélyihez hasonlóan szegényes képet mutatnak. Csupán a 17. sz. végén Nyugat-Mo.-on, az Esterházy és Nádasdy családok környezetében élt néhány plébános képez kivételt. Már a ruszti kat. pap, Johann Adolf a Scholte könyvjegyzékén (1683) feltűnik az az olasz orientáció, amely a kismartoni kastély plébánosa, Francesco Orsolini jegyzékén (1700) nyilvánvaló, a Nádasdyak környezetében élő Senyei Sándor Ferenc könyvei közt (1706) pedig az egyre gyakoribbá váló itáliai tanulmányutakra utal. Ez nem pusztán az olasz szerzők gyakoriságát jelentette, hanem azt is, hogy több mű olasz fordításban volt meg a tulajdonosnak. Feltűnő ezzel szemben (az olasz és a magyar pap esetében) a német szerzők elenyésző aránya.

A különböző prot. felekezetek hierarchiáját, művelődési intézményeiket megszervező lelkészek a 16. sz. első felében Krakkóban, Padovában és Bolognában, ill. igen nagy számban Wittenbergben képzett teológusok voltak. A század végére Heidelberg lépett a látogatottabb egyetemek sorába, ill. többen mennek Strassburgba és a svájci egyetemekre. A wittenbergi egyetem tanára, Philipp →Melanchthon hatása alól azonban egyik felekezet se vonhatta ki magát; a századfordulón pedig David Paraeus irénikus tanai terjedtek el széles körben. A 17. sz.-ban a Mo.-ról induló prot. →peregrináció leggyakoribb úticéljai az észak-németalföldi egyetemek voltak, a század 20-as éveitől kezdődően többen Angliába is ellátogattak. Az ev.-ok között népszerűek maradtak a németo.-i képzőhelyek, a század 70-es éveitől kezdve pedig Halle lett az egyetemjárás egyik jelentős centruma. A mo.-i →pietizmus szellemi forrásául szolgáló egyetem vizsgált korszakunk végéig megőrizte tekintélyét. Ezek a tendenciák közvetlenül is nyomon követhetők a prot. lelkészek olvasmányainak változásán.

Ev. lelkész könyveiről 39 esetben maradt fenn jegyzékszerű dokumentum az 1550--1720 közötti időszakból (18 erdélyi szász; 12 felvidéki: 6 magyar, 6 német ajkú; 9 nyugat-mo.-i: 2 magyar, 7 német ajkú). A gyűjtemények nagysága az 5 tételestől a 477 tételesig terjedt, a lelkészek többsége 50 és 100 közötti könyvet birtokolt. A 16--17. sz. fordulójára néhány erdélyi szász luth. lelkészének (Damasus →Dürr, Andreas →Oltard) és szuperintendensének (Lukas Unglerus, Matthias Schiffbaumer) könyvtárát possessorbejegyzések alapján rekonstruálta Gustav Gündisch, így az ev. lelkészek műveltségéről kialakítandó kép elfogadható forrásmennyiségen alapszik.

Az utóbb említett 4 könyvtár anyagának feltárása hézagpótlónak mondható, hiszen valamennyi számottevő szász lelkészkönyvtárról csak a 17--18. sz. fordulójáról van levéltári forrásunk (pl. Daniel Fronius: 1694--1704; Stephan Kestner: 1699; Christoph Nicolaus Voigt: 1714). A szász ev. egyház számos szakirodalmi megnyilatkozás szerint a 16--17. sz. fordulójára mintegy filippista egyházzá vált. A szász nemzeti egyháztörténetírás részben ezzel szemben gyakran hangsúlyozza, hogy ez az egyház, főként a 17. sz. második felétől, szigorú ortodox luth. elvek szerint működött, s nem engedtek újításokat (pl. a pietista eszmék elterjedését) az egyházon belül. A 16. sz.-i, ill. a 17. sz. elejéről származó könyvösszeírások, amelyek lelkészek hagyatékát rögzítették, ill. az egyéb források alapján rekonstruált gyűjtemények tematikus összetétele az előbbi véleményt látszik igazolni. A szász evang. egyházi vezetőinek szellemi horizontja a filológiai, filozófiai és történeti olvasottságot tekintve a kortárs késő humanista műveltség színvonalán állt. A teológiai irodalomban valóban számottevő a szász filippizmus szerzőinek jelenléte. Az ev. teológiai irodalom a 17. sz. folyamán sem veszített frissességéből ezekben a könyvtárakban. A 17. sz. közepétől megfigyelhető azonban a luth. ortodoxia túlsúlya, Christoph Nicolaus Voigt pedig éppenséggel

pietizmusa miatt volt kénytelen elhagyni Nagyszebent, s települt át Selmecbányára. Könyveinek jegyzéke (1714), amelyet pietizmusa miatti perének jegyzőkönyve számára állítottak össze, a 17--18. sz. fordulójának valóban friss ev. teológiai anyagát mutatja fel.

Nyugat-Mo. gazdag, a birodalmi központokhoz közelebb eső német városai, főleg Sopron és Ruszt több szempontból is érdekes olvasmányműveltséget tudhattak magukénak. Meglátszik ez gyülekezeteik vezetőinek erudícióján is. Kiemelhetjük a következő lelkészeket, akiknek nagyobb könyvtáiról részletesebb ismereteink vannak: Gabriel Lamperti (1626, Balf), Melchior Coress (1631, Sopron), Johann Winckler (1645, Sopron), Georg Lanner (1650, Balf, Sopron) és Johann Pfister (1655, Ruszt). E területnek s főképpen Sopronnak a birodalmi német városokkal hagyományos kereskedelmi kapcsolatai voltak, s ezekkel összefüggésben alakult a város ifjainak peregrinációs útvonala is. Tübingen és Rostock egyeteme volt talán a legnépszerűbb körükben, de a kielii matrikulában is találunk két soproni nevet már az alapítás évében. Ez az olvasmányműveltség szempontjából azt jelentette, hogy a könyvanyag nem vesztett frissességéből, ill. azt, hogy a tulajdonosoknak nagyobb lehetőségük volt a megjelent anyagról való tájékozódásra s így gyűjteményük jellegének alakítására is. A könyvállomány e területen a 17. sz.-ban ortodox luth.-nak mondható, már ami a teológiai részt illeti. A lelkészkönyvtárak jellegét pedig ez a könyvanyag határozta meg. Az ortodoxia itt azt jelenti, hogy a filippista szerzők jelenléte nem olyan markáns, a 17. sz. elején sem, mint Erdélyben volt, s jelenti azt is, hogy jóllehet a korai pietizmus egy-egy alpműve korán felbukkant, a pietizmus hallei klasszikusai a terület lelkészkönyvtáraiban már nem olyan mértékben voltak jelen, mint pl. egy-egy polgárban. A Habsburg örökös tartományokból és Bécsből (Hernals) a 16. sz. utolsó harmadában sorra elüldözték a luth. vallású polgárokat, tanítókat és papokat. Ezek egy része nem közvetlenül a birodalomba, hanem a mo.-i szélekre menekült, így sokan telepedtek le Sopronban is. A német területekre továbbköltözve ezek az emberek aktív kapcsolatteremtési lehetőséget jelentettek a soproni lakosságnak gazdasági és művelődési értelemben is. Beköltözésük azonban a luth. gyülekezetek életében s főként hangulatában is éreztette hatását. Az olvasmánytörténet szempontjából ez azt is jelenti, hogy a gyülekezetek vezetőinek (lelkészek, de világiak is) gyűjteményeiben megtaláljuk az elüldözöttek kálváriájának történetét (amelyeket sorra kiadtak Németho.-szerte), az ehhez kötődő vitákat, ill. ha kiemelkedő egyéniségről volt szó, az illető munkásságát innen is figyelemmel kísérték. A folyamatos kapcsolattartás ismét csak az itteni lelkészek olvasmányanyaga frissességének megőrzését segítette.

Felső-Mo. német ajkú városainak lelkészkönyvtárai másfajta luth. ortodoxiáról tanúskodnak. Ha példaként megvizsgáljuk a lőcsei gyülekezet két lelkészének (Matthias Fröhlich, 1635; Samuel Günther, 1711) olvasmányait, akkor azt látjuk, hogy főként Lőcse és környéke a 16--17. sz. fordulóján Wittenberggel kialakított szoros kapcsolattól jottányit sem tárgított. Ez persze nem meglepő, ha tudjuk, hogy Thurzó György egyházszervezői tevékenysége elsősorban a reformáció alapító egyeteméhez kötődött, s hogy a wittenbergi professzorok mo.-i kapcsolatai is ezeken a területeken voltak igazán erősek.

Merőben más jellegű a történetíró lelkész Bél Mátyás 1711-ből származó könyvjegyzéke, amelyet saját maga állított össze a minden bizonnyal főként tanulmányai idején beszerzett könyvekről. Ez a 201 könyv főként a hallei, a lipcsei és a drezdai könyvpiacról származó, elsősorban kortárs luth. teológiai anyag. Számtalán arányban vannak jelen a pietista szerzők is. Az 1748-ban összeírt hagyatéki jegyzék tanúsága szerint élete végéig enciklopédikus könyvtárt gyűjtött.

A magyar ev. lelképásztörök olvasmányainak összetétele jelentős mértékben eltér német anyanyelvű kollégáikétól. Ennek

elsősorban nyelvi okai vannak. A magyar lelkészek tudtak ugyan németül, de szívesebben lapozgatták a latin nyelvű könyveket. Ha egyetemre mentek, a latinul előadó tanárokat hallgatták inkább. A különbözőség következő nagyon fontos oka az volt, hogy a magyar evangyülekezetek általában helvét, ref. hitvallású közösségek mellett léteztek. Természetesnek mondható tehát, hogy a ref. teológiai irodalom nagyobb arányban van jelen ezen lelkészek könyvtáraiban, mint a németekéiben. Török Balázs galgóczi prédikátor könyvjegyzéke (1604) bármely világi értelmiségié is lehetne. Inkább humanista jellegű olvasmányok, semmint felekezetiorientált teológia jellemzi. Kálmánczei Balázs és Csuka Márton kőszegi lelkészek (17. sz. első fele, közepe) könyvtárában a heidelbergi irénikus szerzők éppúgy megvoltak, mint Melancthon és tanítványai alapvető munkái. A nyugat-mo.-i területeken a magyar ev. és ref. egyház csak nagyon későn (1612-ben) vált el szervezetiileg is egymástól. Természetesnek mondható tehát, hogy a tulajdonos életrajzában ismerete nélkül, pusztán olvasmányait figyelembe véve nem lehet eldönteni, hogy melyik gyülekezet lelkészéről is van szó.

Amint már említettük, a ref. kollégiumok könyvtárainak állományát viszonylag jól megismerhetjük a rendelkezésünkre álló dokumentumokból. Nem kevésbé vagyunk szerencsések, ha a helvét hitvallású lelkészek erudíciójára vagyunk kíváncsiak: mind Erdélyből, mind Mo.-ról 20 pap könyvtáráról maradt ránk jegyzékszerű forrás 1550 és 1720 között. Noha időbeli eloszlásuk nem egészen egyenletes, de mindenképpen reprezentatív minták. A 18. sz. e tekintetben gazdagabb forrásanyagot kínál.

Jóllehet több jelentős irodalmi munkássággal rendelkező lelkészegyéység könyveiről van részleges tudomásunk (→Károlyi Gáspár, →Alvinczi Péter), az ebből nyerhető kép az adatok töredékes volta miatt pusztán hipotetikus maradna. A ref. esperes →Miskolci Csulyak István azonban 1601–07 közt összeírta közel 400 könyvét, így a 16–17. sz. fordulójának művelt kálvinista lelkészét ennek alapján jellemezzük. Miskolci Csulyak kettős indíttatásúnak számít, már ami hazai iskoláinak lelkiségét illeti. Tanult Sárospatakon és Debrecenben is. Egyeteméül Heidelberget választotta, s könyvtárának összetételét is ez a tény határozza meg. A prot. teológiának a 16. sz. végére már klasszikusnak számító művei mellett megvette magának kora szinte valamennyi jelentős, Heidelbergben, Bázelen és Zürichben megjelent teológiai összefoglalását. Amellett, hogy könyvtára alapvetően teológiai kézikönyvtár, a késő humanizmus nagyobb erkölcsfilozófiai teljesítményei, korszerű auktorizációk ugyancsak a vásárolt kötetek közé tartoztak. A könyvtár használata a grafomán esperes számára természetes volt. Egyházlátogatásai során e szenvedély hiányát gyakran vetette lelkészársai szemére.

A Kárpát-medencebeli magyar művelődés és ezen belül az olvasmányműveltség a 16–17. sz. fordulóján lényegesen egységesebb volt, mint egy évszázaddal később. Igaz ez a mo.-i és erdélyi ref. egyházkerületekre is. A lényegesebb különbségek a 17. sz. közepe táján alakultak ki. Id. →Geleji Katona István, a későbbi erdélyi püspök 1615–20 között ugyancsak Heidelbergben tanult s állította össze vásárolt könyveinek jegyzékét. A későbbi marosvásárhelyi lelkész, Albensis Nagy János 1617-ben tette ugyanezt. Jóllehet Geleji Katona jegyzékén nem egészen fele annyi könyv szerepel, mint Miskolci Csulyakén, a könyvanyag eloszlása hasonló. Ugyanez mondható el a szegényebb peregrinus, Bethlen-alumnus Nagy Jánosról is.

A fél évszázaddal későbbi jegyzékek összehasonlítása már lényeges eltéréseket mutat. A tiszáninneni ref. egyházkerület lelkésze, a zempléni Demétei András (†1657) hagyatékában talált könyvek bizonyos megkésettiségről árulkodnak. A gyűjtemény összetételében nem modernebb, mint a század eleji hasonló könyvtárak. Ehhez képest az erdélyi püspök →Csulai György könyvtárából kikerült könyvek (1650–53 között a marosvásárhelyi iskolának ajándékozta őket) részben már a németalföldi ortodox teológia irányába való elmozdulást

mutatják. Kiadásuk évét tekintve tehát modernebbek, de szemléletükben konzervatívak voltak.

Az 1670-es évekből összevethetőnek tartjuk a tiszántúli kerületből a szatmári Tarcali Bogdán Péter (1674), az erdélyi kerületből a kolozsvári kollégiumnak adományt tevő Krizbai György (1674), ill. az erdélyi ref. püspök →Tofeus Mihály jegyzékét. Bogdán Péter könyvgyűjteménye alapvetően helvét-orientált, a svájci teológusok vannak többségben a jegyzékben, kevés németalföldi mellett. Krizbai Györgyé modern teológiai gyűjtemény: kortárs németo.-i, németalföldi szerzők s fel nem sorolt 34 angol nyelvű munka is. A magyar nyelvű anyag már számottevő, de nem annyira, mint Tofeus könyvtárában. Teológiai szempontból ez utóbbi a legheterogénabb, de nem tartalmaz olyan sok kortárs szerzőt, mint Krizbaié. Bogdán Péterhez képest Tofeus széles látókörű, nyitott olvasó.

Már Tofeus és Bogdán összevetése sem egészen korrekt, hiszen az erdélyi püspök az író értelmiség tagja, szellemi nyitottsága majdhogynem természetes. A 17--18. sz. fordulójáról sajnos igazán összevethető jegyzékeink nincsenek. →Apáti Madár Miklós, Détsei János (†1742 k.) és a dunántúli kerületben szolgáló Tatai János (1669--1725) könyvjegyzékeinek összehasonlítása azonban talán nem tanulság nélküli. A debreceni prédikátor jegyzéktöredéke imponáló szellemi érdeklődésről tanúskodik, megjelent műveinek idézetei is ezt igazolják. A fogarasi lelkész, hunyadi esperes Détsei szinte teljes egészében németalföldi szerzők műveiből álló gyűjteménye színvonalas, de meglehetősen egysíkú. Tatai János az említett kettőhöz képest a lelkiismeretes lelkész, aki felkészül prédikációira, maga is írogat, de könyvtárának gyarapítására nincsen sok lehetősége. Arra kell támaszkodnia, amit tanulmányai idején beszerzett magának.

Az Erdélyben unit. lelkészként szolgálók közül csupán kettőnek maradt ránk rövid könyvjegyzéke: a kolozsvári Egyed Péteré (1604, 22 tétel), ill. Tarcsafalvi Boros Jánosé, tarcsafalvi, majd gagyai lelkésze (1702, 24 tétel). Ezek alapvetően bibliakommentárokat, néhány unit. munkát, énekeskönyveket tartalmaznak. Az unit. értelmiség más képviselői ennél lényegesen korszerűbb olvasmányanyagot tudhattak magukénak.

e) polgári könyvtárak

A dokumentumok számát tekintve a polgári könyvtárakat illetően a legkedvezőbb a helyzet (920 könyvjegyzék 1750-ig). Az ország valamennyi földrajzi egysége (a hódoltság kivételével) képviselteti magát: az erdélyi százsz. luth. városok (Brassó, Nagyszeben, Beszterce, Kolozsvár); a felvidéki, vallásilag és etnikailag vegyes lakosságú Kassa, a német luth. Lőcse, Besztercebánya, Selmecbánya; továbbá az osztrák-német Sopron és Ruszt gazdag forrásanyagot kínálnak. Fontos kiemelni, hogy a 18. sz. elejéig-végéig nem német polgár könyvhagyatékát alig ismerjük, s akikét mégis, túlnyomó többségükben azok is luth.-ok.

Több résztanulmány jelezte már azt az igényt, hogy az európai szellemi áramlatok Kárpát-medencebeli recepciója történetének vizsgálatakor, különösen ha ezt a vizsgálatot összekötjük egy-egy városi közösség olvasmányízlésének jellemzésével, fontos külön kezelni az akadémitákra és a többi polgárra vonatkozó forrásokat. Ha egyrészt a lelkészek, másrészt a tanárok, egyetemet járt tanácsai tisztviselők, jogászok, orvosok, patikusok könyvjegyzégeit kiemeljük, akkor városonként a kép nem lesz túl differenciált, jóllehet maradnak különbözőségek is. A maradék -- nem egyetemet végzett tulajdonában volt könyvekről készült -- könyvjegyzékek felekezetiileg biztosan egyfajta, ha nem is ortodox, de luth. egysíkúságot jeleznek. Kis eltérések mutatkoznak a népszerűbb beszédgyűjtemények szerzői közt városonként, aszerint, hogy tanáraik, lelkészeik az ev. teológián belül melyik áramlat képviselőihez vonzódtak inkább.

A 16--17. sz.-ból két mo.-i könyvkereskedői katalógust -- tkp. hagyatéki leltárt -- ismerünk. Ezek pontos keresztmetszetét adják a

korabeli átlagpolgár olvasmányainak (Dionysius Kramer, 1579, Körmöcbánya--Boroszló, 211 tétel; Hans Gallen, 1583, Kassa, 604 tétel). Az innen nyert kép konkretizálódik a polgárhagyatékok könyves tételeiben: az 5--30 kötetes gyűjtemények magja természetesen a napi vallásgyakorlattal kapcsolatos, ill. helyi iskolai tankönyvek. Eszerint lehet tipikus egy-egy város olvasmányanyaga: pl. a David Chytraeus hatása alatt reformált Nyugat-Mo.-on szinte mindenkinek más imádságos- vagy énekeskönyve van, mint Erdélyben. Sopronban Simon →Gerengel napi vallásgyakorlatot segítő könyvei mindenkinek megvoltak, de Erdélyben nem találkozunk e szerző nevével. Ugyanígy Besztercén mindenkinek van Terentiusa, mert a helyi iskolában azt használták szöveggyűjteménynek a grammatikaórákon csaknem egy évszázadig. A 17. sz. végére megjelennek a szakkönyvek egy-egy mesterember polcán is (pl. bányászat), s ugyanígy a szórakoztató olvasmányok is.

Több érdekességet tartogat azonban számunkra a nagyobb (100--300 könyv) polgári gyűjtemények elemzése. Ezekben a főként tanár-, jogász-, tanácsi tisztségviselői, patikus-, orvoshagyatékokban felfedezhetők olyan tendenciák, amelyek egyrészt az olvasmányok laicizálódása, másrészt a teológiai áramlatok differenciálódása, mindig a legújabb gondolatok megjelenése irányába mutatnak. A könyvgyűjtemény a tulajdonos ízléséről árulkodik. Miután a legtöbb könyvet ők is a külföldi egyetemi tanulmányok alatt szerezték be, nehéz általánosan jellemezni egy-egy szakmai csoport bibliotékáit, hiszen szinte valamennyi egyéni.

A tanárok olvasmányműveltségét nem konfesszionális hovatartozásuk határozta meg alapvetően. Gyűjteményeik inkább egy-egy tulajdonos szellemi aktivitására vagy annak hiányára mutatnak rá, s ettől függően nyitottak más, általuk nem oktatott tudományterületek vagy éppen más vallások irányába is.

→Sylvester Jánosé az egyetlen kat. tanári könyvtár, melyről tudunk. Gyűjteményét azonban nem lehet tipikusnak tekinteni. Könyvtárának 24 tétele (1572) teljes egészében a görög és latin nyelvek iránt érdeklődő tudóst állítja elénk, nem hihető azonban, hogy a bibliafordító humanistának csak ennyi saját könyve lett volna.

Jobb helyzetben vagyunk a luth. iskolák rektorai, ill. tanárai tekintetében. Johann Hensel selmezbányai iskolarektor, később kassai segédtanító 50 könyvének jegyzéke 1580-ból a grammatika és a retorika oktatására korszerűen felkészült szakembert mutatja. Német vagy más vulgáris nyelvű darab nincs a kis gyűjteményben, görög és római klasszikus viszont több is, jobbára humanista, színvonalas kiadásban. A 16. sz. egyik legnagyobb s a szakirodalomban legtöbbet emlegetett tanárkönyvtára a selmezbányai Johann →Haunoldé volt. Hagyatéki inventáriumát 1595-ben állították össze (345 könyv). E könyvjegyzék tükrében igazolva látjuk azokat a véleményeket, amelyek a 16. sz.-ban egy markáns laicizálódási tendenciát vélnek felfedezni a mo.-i könyvállományban. Ebben a bibliotékában valóban kevés a teológiai mű, ami van, az is több felekezet legjobbjainak munkája. Színvonalas az antik szerzők gyűjteménye, s jelentős a filozófiai művek száma. Emellett feltűnően sok a földrajzi munka, ill. szép számmal vannak az élet gyakorlati oldalát segítő könyvek: népszerű orvosi munkák, számtankönyv, füvészkönyv. Adam Nigrinus minden bizonnyal menekült cseh értelmiségiként lett Sopronban a latin iskola tanára. Könyvjegyzéke (1634: 141 tétel) ezért sem a német nyelv dominanciáját mutatja (1 német könyve mellett 12 cseh nyelvű, a többi latin). Úgy tetszik, meneküléskor csak olyan könyveket vitt magával, amelyek latintanári munkáját segíthették. Ugyanebben az iskolában tanított Leonhardt Graw. Könyvjegyzéke (1657: 103 tétel) már a korszerűen felkészült retorikatanár mellett a kortárs németo.-i teológiai vitákban is jártas értelmiségit mutatják. Az antik szerzők latin és német kiadásai mellett viszonylag sok az ev.

teológiai munka, ill. a luth. teológiatanárok polemikus kötetei.

A ref. iskolák tanárai közül sokak olvasmányairól vannak információink, de azok nagyjából egy-egy kölcsönzött vagy éppen adományozott könyv adataira vonatkoznak. Találunk azonban több olyan könyvjegyzéket is, amelyek egy-egy tanár valamennyi vagy legtöbb könyvét megemlítik. Ölyvesi Balázs a nagyenyedi kollégiumra hagyta könyveit (1676: 149 tétel). A 17. sz. második felének európai átlagához képest -- egyezően a mo.-i helyzettel -- jelentős az antik auktorok kiadásainak aránya. A gyűjtemény latin nyelvű, bár néhány magyar könyve is gyarapította egykori munkahelyének könyvtárát. A teológiai munkák közt elsősorban a németalföldi 17. sz.-i és a heidelbergi szerzők dominálnak, de luth. alapmunkák is előfordulnak. Ugyancsak nagyenyedi tanár volt →Csernátó Pál. Ölyvesihez hasonlóan hagyatékában (1688: 120 tétel) sok az antik auktor, nyelvileg egyöntetűbben latin, elvétve akad magyar könyv. Teológiai ízlése hangsúlyosabban Németalföld-orientált volt. A kolozsvári tanár →Tolnai Fabricius István könyveit 1693--94-ben a székelyudvarhelyi kollégium könyvtára szerezte meg (69 felsorolt, 14 összegezve említett angol nyelvű tétel). Szinte egyöntetűen teológiai gyűjtemény. Elvétve egy-egy kat. szerző mellett, a fel nem sorolt angol könyveken kívül, a németalföldi egyetemek professzorainak latin nyelvű munkái dominálnak. →Kaposi Juhász Sámuel gyulafehérvári professzor könyvtára valamennyi tanáré közt a legnagyobb. Több mint 1000 tételre rúg a peregrinációja során beszerzett -- s részben utólag (1685--1704) feljegyzett -- könyvállomány. A 16. sz. végén Johann Haunoldot emeltük ki, a 17. sz. végén ez a hely Kaposit illeti meg. A nagyszámú könyv nagyon határozott olvasmányízlést, tervezett könyvvásárlást mutat. Alapjában modern teológiai szakkönyvtár, valamennyi prot. felekezet szerzőjére kiterjedő gyűjtőkörrel, de a filozófiai rész, a történeti irodalom és a filológiai kézikönyvek is színvonalasaknak mondhatók. Nem vele, hanem az előzőekben jellemzett tanárkönyvtárakkal hasonlítható össze a sárospataki professzor, →Simándi István gyűjteménye (1711: 320 tétel). Az elsősorban teológiai és filozófiai könyvtár még őrzi azt pataki hagyományt, amely egyrészt az irénikus teológia népszerűségében, másrészt a kat. munkák jelenlétében nyilvánult meg. A heidelbergi szerzők mellett a németalföldi teológusok neve fordul elő többször a könyvjegyzéken.

Az unit. tanárok közül csak Dálnoki Lőrinc könyvgyűjteményét ismerjük (1675: 141 tétel), de a jegyzék, amely a könyveket inventálja, feltehetően nem a teljes bibliotékát állítja elénk. A kép nem túl modern, vegyes anyagú gyűjteményt mutat, filozófiai, filológiai és vegyes prot. teológiai munkák felsorolásával.

A ref. tanári könyvtárak jellemzését azzal az általános megjegyzéssel zárhatjuk, hogy az egyes tanáregyenységek olvasmányai közt felfedezhető különbségek nagyjából megfelelnek az egyes kollégiumok könyvtárai közti eltéréseknek.

A mo.-i jogász- és orvosi könyvtárakon lehet a legjobban bemutatni, miként alakult az európai és a mo.-i szakkönyvtárak összehasonlító története. A fejlett könyvpiaccal rendelkező országokban az érdeklődő értelmiséginek volt lehetősége válogatni, ismerkedni a kínálattal, s szakmai érdeklődésének megfelelő szakkönyvtárat tudott kialakítani magának. Mo.-i kollégája ezzel szemben megvásárolt sok könyvet, amíg külföldön tanult, majd nagyjából közvetítő diákkal, kereskedővel volt kénytelen intézni a beszerzéseket. Ettől a mo.-i olvasó tájékozott, széles látókörű lett, bizonyos értelemben műveltebb, mint az a szakmabeli, aki szinte csak szakkönyvekkel találkozott. Igaz, ez utóbbi a szakmájához jobban értett.

Azon jogászok között, akiktől könyvjegyzék maradt ránk, kettőre nem igazán illik iménti állításunk: Héthelyi Bálintnak, Báthory

Erzsébet ügyvédjének mind a 9 könyve szakkönyv (1616), és a beckói Hidvéghy Mihály 72 kötetének nagyobb része is az (1672). A 4 ismert soproni ügyvéd -- Erhard Artner (1651: 237 tétel), Hieronymus Burger (1652: 101 tétel); Marcus Melchior Zuana (1668: 110 tétel) és -- Vitnyédi István (1671: 552 tétel) -- azonban már a vázolt összképnek megfelelően tipikus esetnek mondható. A legnagyobb s kétségtelenül a leginkább széles látókörre valló könyvtár Vitnyédié: gazdagságában a nagyobb főúri gyűjteményekkel vetekedett. A szellemileg legérdekesebb azonban az orvosi diplomával is rendelkező Artneré: korának olyan teológusaival, azok kiadóival tartotta a kapcsolatot Tübingenben és Halléban, akik az ev. teológia nonkonformistáinak számítottak. Csakúgy, mint a következőkben felsorolandó orvosok esetében is, feltűnő a teológiai olvasmányok jelentős súlya. Ezeknek az ev. vallású szakembereknek csaknem mindegyike követte egyháza teológusainak vitáit, s könyvtárak tanúsága szerint sokszor egészen apró részletekig tisztában lehettek a vita tartalmi oldalával is.

Az orvosok és patikusok közül 12-nek olvasmányait ismerjük többé-kevésbé. Közülük 8-nak volt több mint 70 könyve, s ezekben a gyűjteményekben megvoltak az európai orvostudománynak az orvoslás történetében ma is számon tartott művei. Általában hiányzott viszont a más országokban hozzáférhető szakmai vitaanyag. A vizsgált 8 orvos közül egyedül Csanaki Máté magyar származású. I. Rákóczi Györgynek volt az orvosa, több könyv szerzője; az ismert 103 könyvéből minden bizonnyal többet birtokolt, hiszen a jegyzék csak Erdélybe került könyveiről tájékoztat. Ennek szakmai része azért figyelemre méltó, mert Csanaki francia nyelvismeretét is dokumentálja, minthogy a jegyzéken szereplő orvosok jelentős része is francia. A soproni orvosok közül Alexander Pischhof (1618: 104 könyv), Johann Ribstain (1629: 194 könyv), Jeremias Österreicher (1657: 72 könyv) és Eideliuss Gallus Pflueg (1657: 100 könyv) gyűjteménye érdemel említést. Österreicher patikát is fenntartott, érthető tehát, ha neki több, a gyógyszerek hatásáról szóló könyve volt. Az alkímiai, ill. az ezzel kapcsolatos munkák iránti érdeklődés is -- kortünet jellegén túl -- magától értetődőnek tekinthető ebben a környezetben. A soproni és a lőcsei (Andreas Grosky, 1683: 124 könyv és Heinrich Keppel, 1703: 99 könyv) orvosok olvasmányai között nem a szakmai könyvek, hanem a már említett, jelentős részt kitevő teológiai művek vannak többségben, annak megfelelően, ahogyan a két város polgárságának olvasmányait jellemeztük.

A 17. sz. utolsó évtizedeitől kezdődően több forrásban kirajzolódnak azok tendenciák, amelyek a 18. sz.-ot jellemzik majd. Pest-Buda polgárainak kis könyvgyűjteményeit dokumentáló jegyzékek a 18. sz. 30-as éveitől kezdődően maradtak fenn. A tendencia lényege a nyelvi és a tartalmi összetétel megváltozása. A latin erősen tartja magát, egyes helyeken a formális statisztikai elemzés még arányának növekedését is mutatja (pl. a felvidéki bányavárosok esetében). Ez utóbbi jelenség egyik oka mindenképpen a városok nemzetiségi összetételének változása, a szlovák és magyar polgárok számarányának növekedése. Megfigyelhető ugyanakkor a francia könyvek lassú térhódítása, elsősorban a történeti, ill. a szépirodalmi vagy az annak számító antik irodalmi témákban. Ezzel párhuzamosan a világi és főleg a szakmai tárgyú könyvek aránya is megnő, a teológia nem uralja többé a kis bibliotékákat.

A városi iskolákban, a városokban élő főurak környezetében megjelenik az az értelmiségi réteg, amely a 18. sz.-i mo.-i tudóskönyvtárakat összegyűjti. Ezek a gyűjtemények már nem egyszerűen tanárok, orvosok, jogászok magánkönyvtárai, hanem a tulajdonos érdeklődésének megfelelően specializálódott szakkönyvtárak.

Források: Könyvtártörténeti Füzetek. Könyvjegyzékek bibliográfiája 1535--1750, I--IX, sorozatszerk. Monok István, Szeged,

1981--2001; *A magyar könyvkultúra múltjából*, Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, kiad. Herner János, Monok István, Szeged, 1983 (Adattár, 11); *A Dernschwam-könyvtár. Egy magyarországi humanista könyvjegyzéke*, kísérőtanulmánnyal közreadja Berlász Jenő, s. a. rend., mutató Keveházi Katalin, Monok István, munkatárs Varga András, Szeged, 1984 (Adattár, 12/1); *A Zsámboky-könyvtár katalógusa (1587) Gulyás Pál olvasatában*, kiad. Monok István, Ötvös Péter, Varga András, Szeged, 1992 (Adattár, 12/2); *Dudith András könyvtára. Részleges rekonstrukció*, kiad. Jankovics József, Monok István, Szeged, 1993 (Adattár, 12/3); *Magyarországi magánkönyvtárak*, I, 1533--1657, kiad. Varga András, Bp.--Szeged, 1986 (Adattár, 13/1); *Magyarországi magánkönyvtárak*, II, 1588--1721, kiad. Farkas Gábor, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Varga András, Szeged, 1992 (Adattár, 13/2); *Magyarországi magánkönyvtárak*, III, *Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecebánya*, kiad. Viliam Čičaj, Keveházi Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Szeged, 2003 (Adattár, 13/3); *Magyarországi magánkönyvtárak*, IV, *Pótlások. 1550--1750*, kiad. Bujdosó Hajnalka, Monok István, Szeged, 2003 (Adattár, 13/4); *Partiumi könyvesházak 1623--1730. Sárospatak, Debrecen, Szatmár, Nagybánya, Zilah*, kiad. Fekete Csaba, Kulcsár György, Monok István, Varga András, Bp.--Szeged, 1988 (Adattár, 14); *Kassa város olvasmányai 1562--1731*, kiad. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Keveházi Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, 1990 (Adattár, 15); *Erdélyi könyvesházak*, I, Jakó Klára, *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója. 1579--1604*, Szeged, 1991 (Adattár, 16/1); *Erdélyi könyvesházak*, II, *Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed, Szászváros, Székelyudvarhely*, Jakó Zsigmond anyagának felhasználásával kiad. Monok István, Németh Noémi, Tonk Sándor, Szeged, 1991 (Adattár, 16/2); *Erdélyi könyvesházak*, III, 1563--1757. *A Bethlen-család és környezete. Az Apafi-család és környezete. A Teleki-család és környezete. Vegyes források*, kiad. Monok István, Németh Noémi, Varga András, Szeged, 1994 [1995] (Adattár, 16/3); *Erdélyi könyvesházak*, IV, *Beszterce, Brassó, Nagyszeben, Segesvár*, kiad. Monok István, Ötvös Péter, Verók Attila, Szeged, 2004 (Adattár, 16/4); *Erdélyi könyvesházak*, V, *Vegyes források*, kiad. Monok István, előkészületben (Adattár, 16/5); *Erdélyi könyvesházak*, VI, *Csíkсомlyó*, kiad. Elisabeth Muckenhaupt, előkészületben (Adattár, 16/6); *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, I, *Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, kiad. Farkas Gábor, Monok István, Pozsár Annamária, Varga András, Szeged, 1990 (Adattár, 17/1); *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig*, II, *Nagyszombat 1632--1690*, kiad. Farkas Gábor, Szeged, 1997 (Adattár, 17/2); *Lesestoffe in Westungarn*, I, *Sopron (Ödenburg) 1535--1721*, Hrsg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, József László Kovács, István Monok, Péter Ötvös, Katalin G. Szende, Szeged, 1994 (Adattár, 18/1); *Lesestoffe in Westungarn*, II, *Kőszeg (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó)*, Hrsg. Tibor Grüll, Katalin Keveházi, Károly Kokas, István Monok, Péter Ötvös, Harald Prickler, Szeged, 1996 (Adattár, 18/2); *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526--1726*, kiad. Zvara Edina, Szeged, 2001 (Adattár, 19/1); *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530--1750. Jegyzékszerű források*, kiad. Monok István, Oláh Róbert, Székely Júlia, Bp., 2009 (Adattár, 19/2); *Piarista könyvtárak Magyarországon 1666--1760*, kiad. Koltai András, előkészületben (Adattár, 19/3); *Pálos könyvtárak Magyarországon 1700--1760*, kiad. Knapp Éva, előkészületben (Adattár, 19/4); Monok István, *A Rákóczi család könyvtárai. 1588--1660 (Bibliotheken der Rákóczi-Familie. 1588--1660)*, Szeged, 1995 (A Kárpát-medence..., 1); Simon Melinda, Szabó Ágnes, Deé Nagy Anikó (bev.), *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója (Die Rekonstruktion der Bibliothek von Kata Bethlen)*, Szeged, 1997 (A Kárpát-medence..., 2); Farkas Gábor Farkas, *A nagyszombati Egyetemi Könyvtár az alapításkor*, Bp.--Szeged, 2001 (A Kárpát-medence..., 3); Koltai András, *Batthyány Ádám*

könyvtára, Bp.--Szeged, 2002 (A Kárpát-medence..., 4).

Irod.: Szarvasi Margit, *Magánkönyvtárak a 18. században. Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei*, Bp., é. n. [1939]; Gulyás Pál, *A könyv sorsa Magyarországon*, I--III, Bp., 1960--61; Scher Tibor, *A könyv Magyarországon 1473--1711*, in *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*, szerk. Kovács Máté, Bp., 1963 (Nemzeti Könyvtár. Művelődéstörténet); Berlász Jenő, *Könyvtári kultúránk kibontakozása a 16--17. században*, OSZK Évk, 1973; Uő, *Könyvtári kultúránk a 18. században*, in *Irodalom és felvilágosodás*, szerk. Szauder József, Tarnai Andor, Bp., 1974; Dankanits Ádám, *16. századi olvasmányok*, Bukarest, 1974; Elisabeth Soltész, *Über die gesellschaftliche Funktion des Buches in Ungarn*, in *Beiträge zur Geschichte des Buches und seiner Funktion in der Gesellschaft. Festschrift für Hans Widmann zum 65. Geburtstag am 28. März 1973*, Stuttgart, 1974; Kosáry, 1980, 133--139, 524--562; Várkonyi Ágnes, *Iskolák, könyvtárak, nyomdák*, in *Erdély története*, főszerk. Köpeczi Béla, Bp., 1986, 935--940; Csapodi Csaba, Tóth András, Vértessy András, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., 1987; Péter Katalin, *Könyvek, olvasók, értelmiség. Udvari-főúri kultúra*, in *MoT*, IV/1, 1989, 544--548, 573--577; Várkonyi Ágnes, *Intézmények, iskolák, könyvtárak, nyomdák*, in *MoT*, IV/1, 1989, 298--305; Tóth István György, „Mivelhogy magad írást nem tudsz...” Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon, Bp., 1996 (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok, 17); Tóth István György, *Koszovóból vagy Mezopotámiából?*, *TSz*, 41(1999); Uő, *Könyv és misszionárius a 17. századi Magyarországon és Erdélyben*, in *Gazdaságtörténet -- könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára*, szerk. Buza János, Bp., 2001 (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 1); *Kék vér, fekete tinta*, [2005].

Madas Edit (I.) -- Monok István (II.)